

વર્ષ-૩, અંક-૧
જાન્યુઆરી - માર્ચ, ૨૦૦૯
કિંમત : રૂ. ૨૦/-

વિહંગ

પક્ષીનિરીક્ષકો વચ્ચેનો સેતુ

શિશિર ૨૦૦૯

1

2

3

4

5

छारीटंट : संरक्षण क्षेत्र
जुगलकिशोर तिवारी पान नं. ४०

जुगलकिशोर तिवारी - तसवीर नं. १, २, ३
मनोज धोणडिया - तसवीर नं. ४, ५

સૂચિ

માણ્યું તેનું સ્મરણ	૫
વિહંગાવલોકન	૭
નિરીક્ષણ નોંધ	૯
સંક્ષિપ્તમાં	૨૧
પત્ર-સેતુ	૨૩
ગીર અને ઊત્તરનારનાં વૃક્ષો	૨૫
પીપળાનું વૃક્ષ	૨૭
આંગણે એક વૃક્ષ	૩૦
'ક્રિલ્ડ નોટ્સ'નું મહત્ત્વ	૩૨
પૂર્ણા અને રતનમાળ	૩૬
પૂર્ણા - પક્ષીઓનાં સ્થાનિક નામો	૩૮
છારી ઠંટ - સંરક્ષણ ક્ષેત્ર	૪૦

મુખપૃષ્ઠ :

અબલપ (Eurasian Oystercatcher) અને શંખલા (Crab-Plover) દરિયાકાંઠાની પૃષ્ઠભૂમિમાં તસવીર : જુગલકિશોર તિવારી

વિહંગ

ત્રિમાસિક

RNI Reg. No. GUJ/GUJ/2007/
20874 dt. 21-8-07

વર્ષ-૩ અંક ૧ શિશિર ૨૦૦૯

પરામર્શક સંપાદક
લાલસિંહ રાઓલ ડૉ. બકુલ ત્રિવેદી
સહસંપાદક : નંદિતા મુનિ
સંપાદક મંડળ : ડૉ. પી. એસ. ઠક્કર, ડૉ. કેતન ટાટ્ટે,
ડૉ. પીયૂષ પટેલ, અશોક મશરૂ
મુખપૃષ્ઠ સજાવટ : 'પગમાર્ક ક્યુમ્બલસ કોન્સોર્ટિયમ'
ચિત્રાંકન : ડૉ. બકુલ ત્રિવેદી
પત્રવ્યવહાર : ૧૯/૪૧૪, સત્યાગ્રહ છાવણી,
સેટેલાઈટ રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૫
vihangujarat@gmail.com
લવાજમ : વાર્ષિક રૂ. ૧૦૦-૦૦,
આજીવન રૂ. ૧૫૦૦-૦૦

(શુભેચ્છા ફાળો આવકાર્ય - 'વિહંગ રીસર્ચ ફાઉન્ડેશન - Vihang Research Foundation' ના નામે ડ્રાફ્ટ અથવા મ.ઓ.થી. બહારગામના ચેકમાં રૂ. ૨૫/- ઉમેરવા. આ સંસ્થાને મળેલા દાનો આવકવેરા ધારાની કલમ ૮૦જી હેઠળ કરમુક્તિને પાત્ર છે.)

આ અંકમાં રજૂ થતા વિચારો સાથે સંપાદક મંડળ સહમત હોય તે જરૂરી નથી.

સંપાદકીય

ગુજરાતનો દરિયાકાંઠો બધાં રાજ્યોમાં સૌથી લાંબો છે એ સર્વવિદિત છે. આ દિવાળીમાં મારે જ્યારે ભાવનગરની મુલાકાતે જવાનું થયું ત્યારે દરિયાકાંઠાનાં કેટલાંક નજીકનાં સ્થળોની પણ મુલાકાત લીધી. કુડા, કોળિયાક, હાથબ, મીઠી વીરડી વગેરે. કિનારો ક્યાંક રેતાળ હતો તો ક્યાંક ખડકાળ. ક્યાંક ક્યાંક પ્રવાસીઓની ભીડ હતી તો ક્યાંક તેમની યાડી ખાતું પાઉચ-પ્લાસ્ટિક પ્રદૂષણ વિખરાયેલું હતું. સ્થાનિક પ્રજાની માછીમારીની પ્રવૃત્તિ દૂર સુધી ફેલાયેલી જાળોમાં જોવા મળતી હતી. વનસ્પતિમાં છેકથી છેક ગાંડો બાવળ ઊભો હતો. ઓટના સમયે ધોમડા (gulls), બગલા (egrets and herons) તથા વિવિધ પ્રકારનાં કાદવ ખૂંદનારાં પક્ષીઓ (waders) દષ્ટિગોચર થતાં હતાં.

દરિયાકાંઠાની પક્ષીસૃષ્ટિ ખૂબ જ રસપ્રદ અને પક્ષીનિરીક્ષકોને આકર્ષે તેવી છે. દુર્ભાગ્યે આ વિસ્તારની પક્ષીનોંધ ક્વચિત્ જ 'વિહંગ'ને મળે છે. જો કે, જામનગર જિલ્લાનાં ખીજડિયા પક્ષી અભયારણ્ય, પિરોટન અને બેટ દ્વારકા જેવાં પ્રચલિત સ્થળોએ પક્ષીપ્રેમીઓ અને પ્રકૃતિ-શિબિરાર્થીઓનો ધસારો સરખામણીએ વધુ રહેતો હોવાથી ત્યાંનાં પક્ષીજગતની માહિતી ઠીક ઠીક મળતી રહે છે.

આ સિવાય, પોરબંદરની આસપાસ તથા કચ્છમાં માંડવી અને મુંદ્રાના દરિયાકિનારે નિયમિત પક્ષીનિરીક્ષણાર્થે જતાં કેટલાંક સ્થાનિક પક્ષીનિરીક્ષકોને લીધે ત્યાંની પક્ષીનિરીક્ષણ નોંધો વચ્ચે આવતી રહે છે.

પરંતુ આ સ્થળોને બાદ કરતાં ગુજરાતને જે બાબતનો ગર્વ છે તેવા તેના દીર્ઘ સમુદ્રકાંઠાનો મહદ્ હિસ્સો પક્ષીસંદર્ભે જાણે વણખેડ્યો કે વણનોંધ્યો રહી જાય છે એ એક ખેદજનક હકીકત છે.

નારગોળ, વાપી, તીથલ, ડુમસ, ઊંબરાટ, મહી-સાબરમતીના મુખપ્રદેશ, ધોલેરા પાસેના ખારાપાટ, ઘોઘા, ચાંચ, સોમનાથ, વેરાવળ, કોડિનાર, માધવપુર, ઓખા, બેડી, નવલખી, સુથરી, નારાયણ સરોવર અને બીજાં જાણ્યાં અજાણ્યાં સ્થળો હજુ સુધી પક્ષીનિરીક્ષકોની પ્રતીક્ષામાં હોય તેવું લાગે છે.

તેના આ દીર્ઘ સમુદ્રકિનારા ઉપરાંત અંતરિયાળ જળાશયોની વિપુલતા, તેનું યાચાવર પક્ષીઓના પ્રવાસમાર્ગ ઉપરનું સ્થાન, મહદ્અંશે નિરામિષ લોકો તથા કુદરતી આવાસોના વૈવિધ્યને લીધે ગુજરાતમાં સ્થાનિક તથા યાચાવર જળાશ્રિત પક્ષીઓની સંખ્યા તથા વિવિધતા અદ્ભુત છે. તેમાં પણ કચ્છના અખાતને ઘેરતો સમુદ્રકિનારો

ખાસ કરીને 'દરિયાઈ રાષ્ટ્રીય ઉદ્યાન' (Marine National Park) જાહેર થયેલો જામનગરનો દરિયાકાંઠો તથા અખાતની અંદર આવેલાં બેટડા, તેમની વિપુલ દરિયાઈ જીવસૃષ્ટિની સાથે મોટી સંખ્યામાં જળાશ્રયી પંખીઓને આકર્ષે છે.

જો કે, સાગરકાંઠે ફાલી રહેલો ઔદ્યોગિક વિકાસ આ અપ્રતિમ સુંદર જીવસૃષ્ટિના અસ્તિત્વ પર હવે પ્રશ્નાર્થ ચિહ્ન બની રહ્યો છે. ભાવનગર જિલ્લાના હાથબના દરિયાકિનારે જ્યાં હું ગયો હતો ત્યાં પરમાણું મથક થવાનું છે. 'શીપ બ્રેકીંગ યાર્ડ'ના પ્રદૂષણથી તો હવે કોઈ અજાણ નથી. રિફાઈનરીઓ, નવા ઊભરી રહેલાં બંદરો તથા કચ્છના કાંઠે બિલાડીના ટોપની જેમ ઊગી નીકળેલી પવનચક્કીઓ સમેત ઔદ્યોગિક વિકાસની આ હરણફાળ દરિયાકાંઠાના પ્રાકૃતિક સંતુલનને હવે નષ્ટ-વિનષ્ટ કરી નાંખે એ સમય દૂર નથી. રાજકીય ઈચ્છાશક્તિ જ આપણાં દરિયાઈ પર્યાવરણને જાળવવામાં તથા તેને સમૃદ્ધ બનાવવામાં ચાવીરૂપ બની શકે.

સાથે સાથે, આપણા સૌના પક્ષે પણ આ મુદ્દે જાગૃતિ અતિઆવશ્યક છે. આજથી ત્રણ વર્ષ પહેલાં શ્રી લવકુમાર સાહેબ સાથે બેટ દ્વારકાની મુલાકાત દરમિયાન તેઓએ મને જણાવ્યું હતું કે "બકુલભાઈ, આ દરિયો અનેક નૌકાઓ અને સાહસવીરોથી ધમધમતો હોવો જોઈએ." અને મારા મનમાં સિડની કે કેપટાઉનમાં રમાતી ક્રિકેટ વખતે ત્યાંના સમુદ્રકિનારે ફરી રહેલો 'મુવી કેમેરા' દૃશ્યમાન થયો. કેટકેટલી નૌકાઓ, 'મોટરબોટ', 'સર્ફીંગ' કરતા સહેલાણીઓ તથા 'કુઝ'ની મઝા લઈ રહેલા પ્રવાસીઓ!

આપણું કમનસીબ છે કે આપણો દરિયાકિનારો આપણા પ્રકૃતિપ્રેમી તથા સાહસિક યુવાવર્ગને આકર્ષી શક્યો નથી. બેટ દ્વારકાની સુંદરતા જોતાં સહજ એવો પ્રશ્ન થાય કે રાજ્યનાં કેટલાં લોકોને આ નિર્મળ પ્રાકૃતિક સૌંદર્યનો અહેસાસ હશે? પરિચય હશે?

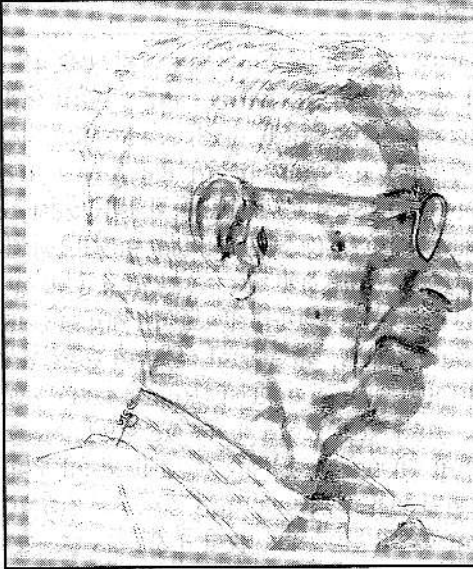
ઈચ્છનીય છે અને આવશ્યક પણ છે કે વધુને વધુ પક્ષી - પ્રકૃતિપ્રેમીઓ દરિયાકાંઠાની મુલાકાત લેતાં થાય, વધુને વધુ સાહસપ્રેમી અને પથભ્રમણના શોખીન યુવાનો સાગરકાંઠો ને સાગર ખેડવાની ઉત્સુકતા બતાવે. સાગર ખેડવાની વાત હું શ્રી લવકુમાર સાહેબના એ સૂચનના સંદર્ભમાં ઉમેરું છું કે "મહાસાગરનાં પક્ષીઓ (ocean birds) ની જાણકારી માટે યુવાન પક્ષીનિરીક્ષકોએ દરિયામાં દૂર સુધી જવું પડશે."

સરકારે તથા વનવિભાગે સમુદ્રકિનારે પ્રવાસનની વધુ ને વધુ તકો ઊભી કરવી જોઈએ. 'દરિયાઈ રાષ્ટ્રીય ઉદ્યાન'માં પ્રકૃતિ-પ્રવાસન (eco-tourism)નો વિકાસ થવો જરૂરી છે. પ્રકૃતિમંડળો તથા બિનસરકારી સંસ્થાઓએ પણ બેટ દ્વારકા ઉપરાંત દરિયાકાંઠા વિસ્તારનાં અન્ય સ્થળોએ પ્રકૃતિશિબિરોનું આયોજન કરવું જોઈએ. કાંઠાવિસ્તારોમાં પથભ્રમણ (trekking) ના આયોજનો વધુ થવા જોઈએ. ઉપરાંત, દરિયાકાંઠાની સફાઈ, ચેરનું 'પ્લાન્ટેશન', પક્ષીનિરીક્ષણ અને 'ઝેક્યુમેન્ટેશન', વ્હેલશાર્ક તથા દરિયાઈ કાચબાના રક્ષણ માટેના કાર્યક્રમો વગેરે અનેક પ્રવૃત્તિઓ થઈ શકે. જેટલો સાગરકાંઠાના સૌંદર્યનો લોકોને પરિચય થશે એટલી જ એના વિશિષ્ટ પ્રાકૃતિક આવાસના પર્યાવરણની જાળવણી માટે જાગૃતિ વધશે. એક જનમત ઊભો થશે, જે રાજકીય ઈચ્છા ઉદ્દીપ્ત કરવા જરૂરી છે.

અંતમાં, એક પ્રખર કાયદાશાસ્ત્રીની ટકોર: "આપણી હાજરી દરિયાકાંઠે તથા બેટ ઉપર ડેરા તાણી રહેલાં રાષ્ટ્રવિરોધી તત્ત્વોને કાબુમાં રાખવા મદદરૂપ થશે." કદાચ આપણા સામયિકના વિષયવ્યાપની બહારનો લાગતો આ વિચાર આજની સાંપ્રત સમસ્યાના પરિપેક્ષમાં - આપણી એક 'વધુ' જવાબદારી તરીકે મૂકતાં હું અચકાતો નથી.

□

માણ્યું તેનું રમરલા-૨

લાલસિંહ રામોલ

જૂના અને નવા મિત્રો તરફથી બે ચાર પ્રશ્નો મને પૂછાતા રહે છે. 'પંખીઓ અને પ્રકૃતિનો શોખ તમને ક્યારથી લાગ્યો? કેવી રીતે લાગ્યો? તેમાં નિમિત્ત કયું? શરૂઆત કેવી રીતે થઈ? કોની પાસેથી માર્ગદર્શન મેળવતા?' વ.વ. આનો જવાબ આપવા ભૂતકાળ ફંફોસુ છું ત્યારે એક વાત તરી આવે છે કે, છ સાત વરસની ઉંમરથી, તે બન્ને પ્રત્યે મારામાં સભાનતા હતી. નવાઈ લાગશે પણ ગીધ, સમળી અને કોયલ મને ત્યારેય આકર્ષતાં. ઊંચે આકાશમાં પાંખો ફફડાવ્યા વિના સેલારા મારતાં ગીધ (Indian White-backed Vulture)ની ઊડાન જોવી મને ગમતી. વળી મરેલાં ઢોરને ખાતાં ગીધ જોવાનું યે ગમતું! કોઈ ગોઠિયો કહે કે "ફલાણા ઠેકાણે મરેલ ઢોરને ખાવા ગીધ ભેગા થયા છે, તો રમવાનું પડતું મૂકી તરત હું ત્યાં પહોંચી જાઉં અને દસ બાર મીટર દૂર બેસી ટોળે વળેલ, કર્કશ અવાજ કરતાં, ખુલ્લી કરેલી પાંખોની ઝાપટ મારી અન્યોને હડસેલી, ખંચાખંચી કરી મરેલ ઢોરનું માંસ કાઢીને પેટપૂજા કરતાં ગીધડાંને જોવાનો મને કંટાળો ન આવતો. ઘણાને જુગુપ્સાપ્રેરક લાગે તેવી ગીધની આવી જ્યાફત હું રસપૂર્વક જોતો. વાંકીચૂકી લોંકી ખાતી સમળીની કુશળ ઊડાન પણ મને આકર્ષતી. લીંબડીમાં મારા ઘર નજીક મોટો બગીચો. ઝાડપાનની તેમાં સારી એવી સંખ્યા. વસંત અને ગ્રીષ્મ ઋતુમાં તેમાંથી આવતું કોયલનું ગાન મારા ઘરે મને સંભળાતું. બીજાંઓને એકધારે કે કંટાળાજનક લાગતું એ

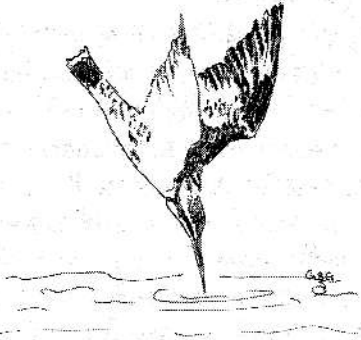
કૂજન મને બહુ ગમતું. હજી આજેય એટલું જ ગમે છે. કોકિલ તેનું કૂ..ઊ..ઊ.. એવું પંચમ સૂરનું ગાન વસંત ઋતુમાં ક્યારે શરૂ કરે તેની રાહ જોયા કરું છું. દર વરસે કઈ તારીખે પહેલવહેલું તે સંભળાયુ તેની માનસિક નોંધ લેવાનું આજેય ચાલુ છે. વરસો પછી બાગની જગાએ શાળાનું મકાન બંધાતા ઝાડ કપાઈ ગયા. પરિણામે ઘરે બેઠા કોકિલનું ગાન સાંભળવાનો લહાવો ગયો. એ ખોટ મને ત્યારેય સાલતી.

એ જમાનામાં ઝાલાવાડ તરીકે જાણીતા અને હવે સુરેન્દ્રનગર તરીકે ઓળખાતા જિલ્લામાં આવેલું લીંબડી, મારું વતન. તે વખતના કાઠિયાવાડનું બીજા વર્ગનું તે એક રજવાડું. મારા ઘરથી થોડે જ દૂર ગામનું ઠીક ઠીક મોટું તળાવ. બારે માસ પાણી રહે, પણ તેમાં નહાવા-ધોવાની તથા માછલા મારવાની મનાઈ. રાજાશાહીના એ જમાનામાં આનું ચુસ્ત રીતે પાલન થતું.

તળાવને લીધે જોવા મળતાં બે પંખીઓનો મને નાનપણથી જ પરિચય. તળાવકાંઠે અમે છોકરાઓ રમતા ત્યારે મારું ધ્યાન એ પંખીઓ આકર્ષતાં. તેમાંનો એક કાબરો કલકલિયો (Lesser Pied Kingfisher). પાણીની સપાટીથી ટૂંક અટકીને ઝડપભરે પાંખો વીંઝતો રહી એક સ્થળે સ્થિર થઈ જઈને તે નીચે બારીકાઈથી જોવા માંડે. જેવી નીચે પાણીમાં માછલી દેખાય કે તરત ત્યાંથી ઊંધા માથે પાણીમાં ઝંપલાવતા કલકલિયાને હું મુગ્ધતાથી જોઈ રહેતો. એક તરફ કલકલિયો હવામાં સ્થિર થઈ જાય અને

બીજી તરફ તેને જોતો હું પણ સ્થિર થઈ જાઉં. કલકલિયાની એ ઊડાન અને ધૂબાકો - આ દૃશ્ય મારા બાળમનને હમેશાં આકર્ષતું. આ આખી પ્રક્રિયા એકીટશે હું જોયા કરતો. ક્ષણેક પાણીમાં અદૃશ્ય થઈ, ચાંચમાં માછલી પકડી લઈને તે બહાર નીકળે અને તેને ગળી જાય. માછલીનો શિકાર કરવાની તેની આ રીત મને બહુ આકર્ષતી.

એવું જ ધ્યાન ખેંચનારું બીજું એક દૃશ્ય તે પાતળી ડોક ઊંચી કરી પાણીમાં અચાનક દેખાતી સર્પગ્રીવ (Darter). લોકો તેને જળકૂકડી કહેતા. મોટા ભાગનું તેનું શરીર પાણીમાં હોય. આખી ડોક અને પીઠનો નહીં જેવો ભાગ પાણી બહાર. દૂરથી જોતાં તેની ડોક પાણીમાં સાપ ઊંચો થયો હોય તેવી દેખાય. નવાઈ લાગતી કે સાપે પાણીમાં ડોક આટલી ઊંચી કેમ કરી હશે? થોડી વાર તે જોઉં ન જોઉં

ત્યાં અલોપ. પાણીમાં ડૂબકી મારી જાય. પછી ખબર પડી કે તે તો જળકૂકડી નામનું પંખી છે. ક્યારેક ભાલા જોવી અણીદાર ચાંચમાં પરોવાયેલી માછલી સાથે ડોક બહાર કાઢે. આ માછલીને તે ખાશે કેવી રીતે તેનું કુતૂલ મારા બાળમનમાં જાગે ન જાગે ત્યાં તો ડોકને સંકીચીને ઝટકાભેર માછલીને હવામાં ઉછાળે અને નીચે પડતી માછલીને ખુલ્લી કરેલી ચાંચમાં ઝીલીને ગળી જાય. અવાક થઈને હું આ જોઈ રહેતો. તે જોવાનું મને ગમતું. લીંબડી ગામ નાનું અને માટું ઘર તળાવથી નજીક, એટલે આવાં દૃશ્યો મને સહેજે જોવા મળતાં. બાકી, સામાન્ય શહેરી બાળકોને તેવો લાભ ન મળે.

વહેતું પાણી જોવાનું યે મને બહુ ગમતું. અમારા લીંબડીનો ભોગાવો (નદી) ચાર દિવસની ચાંદની જેવો. ચોમાસામાં થોડો વખત પાણી વહેતું હોય. કોઈ કોઈ વાર તે જોવા પહોંચી જાઉં. મારા ઘરથી તે ઠીક ઠીક દૂર. રોજ ત્યાં જવાનો મોકો ન મળે. ચોમાસું ઊતરતા ભોગાવો થઈ જાય કોરો ધાકોર. પણ વહેતું પાણી જોવાનું એક હાથવગું બીજું સ્થળ હતું ખરું. મારા ઘર પાસેના બગીચાને તળાવ કાઠેના ભાડિયા કુવામાંથી કોશ દ્વારા પાણી પવાતું. બગીચાની વાડ પાસે ઊભો રહી ધોરિયામાં વહેતા એ નિર્મળ જળને ક્યાંય સુધી જોયા કરતો. વહેતું પાણી જોવાની મારી ભૂખ આ ધોરિયા સંતોષતા!

અમારો ઝાલાવાડ ઓછા ઝાડપાનવાળો અને સાવ સપાટ ભૂમિવાળો પ્રદેશ. ડુંગરા નામેય નહીં. હા, ચોટિલો ડુંગર ખરો પણ લીંબડીથી તે ઘણે દૂર. વાહનવ્યવહારની કમીવાળા એ જમાનામાં ચોટિલો જોવા કે ચડવા જવાના સંજોગ મારા બાળપણમાં ન હતા. જે ન હોય તેનું આકર્ષણ બહુ રહે. મને ડુંગરા જોવા અને ચડવાની બહુ હાંશ. પણ ડુંગરા લાવવા ક્યાંથી? તળાવ ખોદાયું હશે ત્યારે નીકળેલ માટીનો મોટો ટેકરો તળાવમાં બનેલ. મારે મન તે ડુંગર! ચોમાસાના વરસાદમાં તેની માટી ધોવાઈને તળાવમાં પાછી ન આવે તે માટે તેના ફરતી દીવાલ ચણેલ. તળાવની પાળે રમતા તે ટેકરો રોજ જોવા મળે. ઉનાળામાં પાણી ઓછું થાય ત્યારે ચાલતા ત્યાં જવાય. તે વખતે તેના ઉપર ચડવાનો આનંદ કોઈ કોઈ વાર લેતો. ઉનાળા સિવાયના મહિનાઓમાં તે બેટ બની જતો. (ક્રમશઃ)

સી-૨, હરિઓમ એપાર્ટ., 'ટાઈમ્સ ઓફ ઈન્ડિયા' પ્રેસ રોડ, જીવરાજ પાર્ક, અમદાવાદ-૫૧

વિહંગાવલોકન

લવકુમાર ખાયર
અનુ. નંદિતા મુનિ

‘લિટલ બ્રાઉન પઝલ્સ’ (૨)

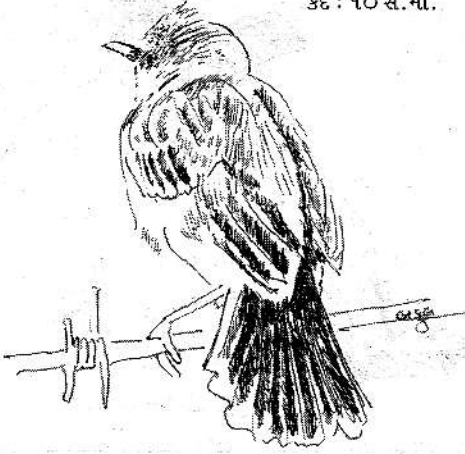
અન્ય ‘પાસેરાઈન’ (passerine) પક્ષીઓની જેમ ફૂલકીઓ (warblers) પણ દૃષ્ટિગોચર કરતાં કર્ણગોચર વધુ થાય છે. મોટે ભાગે ગીચ વનસ્પતિમાં છૂપાતા ફરવાની આદતના કારણે અવાજ એ એમના માટે સંપર્કમાં રહેવાનું અગત્યનું માધ્યમ છે, જેના કારણે ફૂલકીઓ સતત બોલતી રહે છે. ફૂલકીની દરેક જાતિનો અવાજ અલગ હોય છે અને તેમને ઓળખવાનું એ એક ઉત્તમ સાધન બની રહે છે. પક્ષીનિરીક્ષણના મારાં પ્રારંભિક વર્ષોમાં જ મેં આપણી સ્થાનિક તથા યાયાવર ફૂલકીઓના વિવિધ અવાજોને ઓળખવાનું શીખી લીધું હતું. પરંતુ એ કૌશલ્યને જાળવી રાખવા માટે સતત મહાવરાની જરૂર પડે છે જેના અભાવે આજે હું દરેક જાતિને માત્ર અવાજથી ચોક્કસ રીતે જુદી પાડી શકતો નથી. ઉંમર તથા નબળી પડતી શ્રવણશક્તિના કારણે કેટલાક અવાજો હવે અગાઉની માફક કર્ણગોચર નથી થતા. મારા માટે ‘લિટલ બ્રાઉન પઝલ્સ’ ફરી પાછી કોયડાનું સ્વરૂપ ધારણ કરવા લાગી છે! આગળ જતાં હું આ કારણે બનેલી એક એવી ઘટનાદ્વક્ષત બયાન કરવા માગું છું જેના કારણે સ્પષ્ટ થશે કે યાદશક્તિ કાયમ ભરોસાપાત્ર નથી હોતી અને સ્થળ પર નોંધ લખવાનું તથા નિરીક્ષણની નોંધો સારી રીતે રાખવાનું મહત્ત્વ જેટલું આંકીએ તેટલું ઓછું જ છે.

અવાજ પરથી ફૂલકીને ઓળખવાનું એક ખાસ

ઉદાહરણ નાની પાન ટીકટીકી (Streaked Fantail-Warbler, *Cisticola juncidis*) પૂરું પાડે છે. ઘાસ અને ચિયા (Reeds) વચ્ચે લપાઈ રહેતા આ નાનકડા પક્ષીને જોવાનું પ્રમાણમાં ઓછા પક્ષીનિરીક્ષકોને યાદ હશે. પરંતુ પોતાના નિવાસની ઉપર ઊંચે વર્તુળાકારમાં ઊડતાં ઊડતાં તે ‘ઝિટિંગ’ એવો બોલ બોલે છે, તે જેણે જેણે સાંભળ્યો હશે તેમને અચૂક યાદ રહી ગયો હશે. એને ‘ઝિટિંગ સિસ્ટિકોલા’ એવું નામ આપવામાં આવેલ છે તે યોગ્ય જ છે. આઝાદી પહેલાના સૌરાષ્ટ્રમાં સારી રીતે સચવાતી અનેક વીડીઓ હતી એ કારણે હું જેને સારી રીતે ઓળખતો થયો હોઉં એવી ફૂલકીઓમાં એનું નામ આરંભે જ આવે છે. મેં ક્યારેય એનો માળો શોધવાનો પ્રયત્ન નહોતો કર્યો કારણ કે ઘાસમાં ચાલવાથી પડી જતી ઝાંખી કેડી પણ શિયાળ કે લોકડીને માળો શોધી કાઢવામાં મદદરૂપ બને. આમ પણ સાવ નાના કદના આ પક્ષીની સારી તસવીરો લઈ શકાય એવા ‘લેન્સ’ એ સમયે મારી પાસે ઉપલબ્ધ નહોતા. ‘સિસ્ટિકોલા’ની અન્ય એક જાતિ ઈશાન તથા નૈઋત્ય ભારતમાં જોવા મળે છે. પરંતુ મારી એ વિસ્તારની મુલાકાતો દરમ્યાન એ મારી નજરે ચડી નહોતી.

દિલ્હીમાં હું સક્રિય રીતે પક્ષીનિરીક્ષણ કરતો હતો એ સમયે Striated Marsh-Warbler (*Megalurus palustris*) કે ઘાસ ફૂલકી (Bristled Grass-Warbler

નાની પાનટીકટીકી
કદ : ૧૦ સે.મી.

Chaetornis striatus) મારી દષ્ટિમાં નહોતું ચડ્યું એની મને નવાઈ લાગે છે. જુદી જુદી 'ફિલ ગાઈડ' અનુસાર આ બન્ને ફુટકીઓ ત્યાં જોવા મળે છે. 'દિલ્હી બર્ડસ'ની વેબસાઈટ પર પણ આ પક્ષીઓની ઉત્કૃષ્ટ તસવીરો મૂકવામાં આવતી હોય છે. 'સ્ટ્રિએટેડ માર્શ-વોર્બલર' તમામ ફુટકીઓમાં સૌથી મોટું કદ ધરાવે છે. શક્ય છે કે એ મારી

નજરે ચડ્યું હોય તો પણ મેં એને Striated Babler (*Turdoides earlei*) ધારી લીધું હોય. એનાથી પણ વધુ આશ્ચર્યની વાત એ છે કે જે તે સમયે બ્રિટિશ પક્ષીનિરીક્ષકોએ દિલ્હીનાં પક્ષીઓની જે યાદી બનાવી હતી તેમાં પણ આ બે ફુટકીઓનો ઉલ્લેખ થયો નથી. એનું કારણ કદાચ એ હોઈ શકે કે દિલ્હીની ઉનાળાની આકરી ગરમીમાં તથા ચોમાસાની ઋતુમાં ખાસ પક્ષીનિરીક્ષણ કરવામાં આવતું ન હોય. આ બન્ને સંતાતાં ફરતાં પક્ષીઓ આ બે ઋતુમાં જ પ્રણય-પ્રદર્શન કરતાં અને ગાતાં જોવા મળે છે. શિયાળામાં પક્ષીનિરીક્ષણ વખતે શક્ય છે કે બ્રિટિશ પક્ષીપ્રેમીઓને પહેલેથી પરિચિત એવી યાયાવર ફુટકીઓ ઉપરાંત જુદા જુદા દિવાળીઘોડા (Wagtails) અને ધાનચીડી (Pipit) પોતાના સતત ગાનથી એમનું ધ્યાન પોતાની તરફ ખેંચી લેતા હોય. પોતાના નાસ્તા માટે કોઈક બતક કે ગારખોદની પાછળ પડેલા અંગ્રેજ 'સાહેબ'ને કાઢવિયા પ્રદેશના જાળાં-ઝાંખરામાં લપાઈને ફરતા નાનકડા રેખાંકિત પક્ષીમાં ખાસ રસ ન પડ્યો હોય તેમ પણ બને!

(ક્રમશઃ)

સૌજન્ય : (Indian Birds' Vol.3, No.3, May-June '07)

૧૪, જયંત સોસાયટી, રાજકોટ ૩૬૪૦૦૪

અતીતમાં ડોકિયું

ગુજરાત પ્રકૃતિ મંડળની સ્થાપના (1938) અને 'પ્રકૃતિ' નું પ્રકાશન (1942) એ બે પ્રસંગોના યોગે ગુજરાતમાં પક્ષીઓનાં અભ્યાસને કંઈક વેગ મળ્યો છે. એ સાથે પ્રકૃતિના પાને પોતાનાં અધકચરો 'અવલોકનો'ને ચડાવવાની તમન્ના પણ કેટલાંક સફળોને લાગી છે. અને આવી કીર્તિલાલસાને સંતોષ ન આપી શકવાના કારણથી એ સફળોની અવકૃપા પણ વહોરવી પડે છે, એ પણ એટલું જ સાચું છે. આવી વ્યક્તિઓની પ્રસિદ્ધિની ઉત્કંઠા અસ્થાને છે, એમ નથી. પરંતુ અલ્પસ્વલ્પ પક્ષીપરિચયથી અથવા ઊંડતા અવલોકનમાત્રથી પક્ષીની જાતિનો નિર્ણય કરવાની ઉતાવળ કેટલી જોખમભરી છે, એનો એમને ખ્યાલ નથી હોતો. આ વિષયમાં... ગુજરાતી પક્ષીપ્રેમીઓએ ખૂબ વિચારવા જેવું છે.

...આ રીતે પક્ષીવિષયક સાહિત્યમાં અનેક સમસ્યાઓ અને પક્ષીઓના અસંભવિત અસ્તિત્વની નોંધો પણ પેસી ગઈ છે; અને એક વાર છપાઈ ગયા પછી આવી નોંધોનો યથાર્થ સુધારો કે ઉન્મૂલન ભાગ્યે જ કરી શકાય છે. આશા રાખવામાં આવે છે કે પક્ષીઓમાં રસ વધવા સાથે, પક્ષીઓની નજરે જોવાની નોંધોની અંતર્ગત અપૂર્ણતાઓનો અને મુશ્કેલીઓનો તથા પક્ષીવિષયક નોંધોની પૂર્ણતથા વૈજ્ઞાનિક અર્થવત્તા અર્થે સર્વાંશે સાચી ઓળખાણના મહત્ત્વનો યોગ્ય ખ્યાલ પણ વધતો રહેશે.

સ્રોત: 'વનવગડાનાં વાસી'

લેખક: સ્વ. હરિનારાયણ આચાર્ય ('વનેચર'), પ્રકાશક: ગુજરાત વિદ્યાસભા

મેઘાપીપણિયા ખાતે પર્યાવરણ પરિસંવાદમાં આવતા રસ્તામાં જોવા મળેલાં પક્ષીઓ

તા. ૧૪-૬-૨૦૦૮ના રોજ હું મારા મિત્ર જગદીશભાઈ યાદવ સાથે જુનાગઢથી મેઘાપીપણિયા (જિ. અમરેલી) જવા નીકળ્યો. રસ્તામાં બીલખા આશ્રમ ખાતે દર્શન કરવા ગયા; ત્યાં બ્રાહ્મણી કાબર (Brahminy Starling)ને મોંમાં ખોરાક લઈ જતી જોઈ. થોડી વાર નિરીક્ષણ કરતાં, પહેલા માળની એક નળિયાવાળી છતના પીઢિયા, દીવાલમાં જ્યાં લગાવેલા હોય તેના ખાંચામાં તેને જતી જોઈ, જે પરથી ત્યાં તેનો માળો હોવાનું જણાઈ આવ્યું. એ જ રીતે કાબર (Common Myna)ની પણ એવી જ ગતિવિધિ જોવા મળી; જેનું વધુ નિરીક્ષણ કરતાં થોડા અંતરે તેનો માળો પણ જોવા મળ્યો. આશ્રમમાં દૈયડ (Oriental Magpie-Robin) અને શોબિગી (Common Iora)નો મીઠો અવાજ સાંભળવા મળ્યો. બધાં જ ગાયનો અમની સામે જાણે સાવ ફિક્કાં!

બીલખાથી પરબ જતાં વરસાદી પાણીથી ભરેલ નાળામાં કાણી બગલી (Indian Pond-Heron), નાનો કાજિયો (Little Cormorant) વગેરે જોવા મળેલ. નાળાની બાજુની દીવાલ ઉપર બે નકટા (Comb Duck) આરામ ફરમાવતા જોવા મળ્યાં. એમને આ રીતે બેઠેલા પહેલી વાર જોયા. બીલખાથી મેઘાપીપણિયા જતા રસ્તામાં તેતર (Grey Francolin), કાળી કાંકણસાર (Black Ibis), હરિયલ (Yellow-legged Green-Pigeon), ધોળી કાંકણસાર (Oriental White Ibis), ઢોર બગલો (Cattle Egret), હોલો (Eurasian Collared-Dove), કાબર વગેરે પક્ષીઓ જોવા મળ્યાં હતાં.

જુનાગઢથી મેઘાપીપણિયાની મુસાફરી દરમિયાન એક બાબત ખાસ ધ્યાન ખેંચનાર રહી. દેવચકલી (Indian Robin)ના નર અને માદા બન્ને બધી જ જગ્યાએ ખૂબ પ્રવૃત્તિમય જોવા મળેલ. નર-માદાનું એક-બીજાની

આગળપાછળ ઊડતાં ઊડતાં સાથે થઈ જવું, એક જગ્યા પર બાજુબાજુમાં બેસવું, અલગ અલગ પ્રકારના અવાજ કાઢવા વગેરે વિવિધ પ્રવૃત્તિઓ જોવા મળી. આ ઋતુમાં એમની ચંચળતા આ રીતે માણવાનો યાદગાર અવસર મળી ગયો. મેઘાપીપણિયા હાઈસ્કૂલમાં પણ દેવચકલીની આવી જ મોજમસ્તી જોવા મળેલ. સાંજે છ વાગ્યે મેઘાપીપણિયા પહોંચ્યા, જ્યાં બે દિવસનો પરિસંવાદ ખૂબ જ યાદગાર રહ્યો.

ભરતભાઈ રૂઘાણી

ભરત નિવાસ, ૫, વાડી પ્લોટ, પોરબંદર ૩૬૨૦૫૭૫

ધારીની આસપાસ

જુલાઈ-સાટે. ૦૮નો અંક મળ્યો. ઘણા મિત્રો લખે છે કે ખાલી નિરીક્ષણ કરવાથી પક્ષીની જાત ન બચી શકે. પરંતુ સ્વ. સિંહા સાહેબે લખેલું છે કે, જે પ્રકૃતિને પ્રેમ કરતા શીખશે, તે બાદમાં સંરક્ષણનું કામ કરશે. તેમના માટે આ બાબતનો લગાવ વધશે. પ્રથમ તો તેને કુદરતનો સ્પર્શ કેવો છે તેનો અનુભવ જરૂરી છે.

તા. ૫ જુલાઈ, '૦૮ને શનિવારના રોજ ઝીંઝુડા નર્સરી, જે ધારીથી ૪૨ કિ.મી. થાય અને સાવરકુંડલાથી ૬ કિ.મી. થાય, ત્યાંના એક ચોકીદાર મિત્રના આમંત્રણથી ત્યાં જવાનું થયું. ઝીંઝુડા ગામની નજીકમાં જ નર્સરી પડે છે. પાછળના ભાગમાં નાનો ડેમ છે.

અહીં એક સાથે પાંચ પક્ષીઓના માળા જોવા મળ્યા. પ્રથમ શકરા (Shikra)નો માળો નીલગિરિ પર હતો. બચ્ચાં ઊડવાનું શીખતાં હતાં. એક બાજુ ખેરખટ્ટા (Indian Treepie)નો માળો હતો જેમાં ઈંડાં હતાં. તેની પૂર્વ બાજુ, આંબલીના વૃક્ષમાં ઘૂંકિયા (Greater Coucal)નો માળો હતો. મને ઘણાં વર્ષોથી તેનો માળો જોવાની ઈચ્છા હતી, જે પૂર્ણ થઈ. બીજી તરફ સરૂના એક ઝાડ પર કાગડા (House Crow)નો માળો અને બીજા પર કાળિયા કોશી (Black Drongo)નો માળો. કાળિયો કોશી વારંવાર કાગડાની સાથે ઘર્ષણ પર આવી જતો અને આકાશમાં જ

યુદ્ધ જામી જતું. આમ તો વાંચેલું કે, પક્ષીઓમાં કાળો કોશી, જમાદારની જેમ વર્તે છે, પરંતુ આજે રૂબરૂ જોયું. ક્યારેક વળી ખેરખટ્ટાની સાથે પણ લડાઈ કરી લે. તો વળી સાંજના ટાણે બચ્ચાં માટે ખોરાક તરીકે કાચિંડાને મોંમાં લાવતા ઘૂંકિયાને જોયો. સ્વાભાવિક રીતે કાગડો તૈયાર શિકાર પર તરાપ મારવા દોડે જ. ત્રણ કલાક રોકાયા. ખૂબ જ આહ્વાદક વાતાવરણ હતું. લગભગ રાતના ૮-૦૦ કલાકે નર્સરીની બહાર વોકળામાં જોતા, એક મોટો ધુવડ (Eurasian Eagle-Owl) લપાઈને બેઠેલો જોયો. નજીક જતા એ દોડવા જાય પરંતુ જમીન પર ઢળી પડે. મેં અમારી સાથેના હનુમાન અને કૃષ્ણાલને બોલાવ્યા. તેમણે નજીક જઈને જોયું તો ધુવડની એક પાંખ ન હતી. ઘવાયેલું હતું. કૃષ્ણાલે તેને કપડાથી પકડીને પ્રકાશમાં લાવી જોયું તો એક પગ પણ કપાઈ ગયેલ હતો. મેં તુરત જ અમરેલી વિસ્તરણના ના.વ.સં. શ્રી પંડ્યાને ફોન કર્યો ત્યારે તેમણે તેમના ફોરેસ્ટર રાહોડભાઈને જાણ કરી. તેઓ આવ્યા અને શ્રી પંડ્યાની સૂચના મુજબ બીજે દિવસે તેમને જૂનાગઢ જૂમાં મોકલવાનું નક્કી થયું. બીજે દિવસે રાહોડભાઈ અને હનુમાન ગાડીમાં લઈને જૂનાગઢ જૂમાં સોંપી આવેલ. લાગે છે કે કદાચ કોઈ જંગલી બિલાડાએ હુમલો કર્યો હોય. ત્યાં શિંગડીયા ધુવડની એક જોડ કાયમી વસવાટ કરે છે.

મારા ઘરે 'લોબી'માં હિંડોળા પર એક નાનો પંખો 'ફીટ', જેના પર આશરે પંદરેક દિવસ પહેલા બુલબુલે (Red-vented Bulbul) માળાની શરૂઆત કરી. થોડો માળો બાંધ્યો ત્યાં ચકલાની જોડ આવી. બન્ને વચ્ચે ઝઘડો થયો. ને ચકલાની જીત થઈ. તેણે પંખાના 'કવર'ની અંદર માળો શરૂ કર્યો. મેં પંખો ચલાવવો બંધ કરી દીધો. અત્યારે તેમાં બે બચ્ચાં છે.

મારા ઘરની નજીક હેમરાજિયાનો પુલ છે, જ્યાં નદી વહે છે. સાંજના લગભગ હું એ બાજુ ચાલવા માટે જાઉં છું. એ વોકળાની અંદર જઈએ એટલે ઘણાં પક્ષીઓ જોવા મળે. તા.૮-૭-૦૮ના રોજ સાંજના ૬-૦૦ કલાકે અંદર જતા નદીના પટમાં બોરડીના ઝૂંડમાંથી સિરકીર (Sirkeer Malkoha) ઊડીને લીમડા પર બેઠી. ઘણો સમય મેં નિહાળી, બાદમાં હું ચાલતો થયો. તેની આ સ્થિરતા જોઈને મને શંકા ગઈ કે કદાચ નજીકમાં તેનો માળો તો

નહિ હોય ને!

અજીત ભટ્ટ

બસ સ્ટેશન પાસે, સરદાર નગર-૧, 'ભારદ્વાજ' ધારી ૩૬૫૬૪૦

પક્ષીનિરીક્ષણ રાજકોટની આસપાસ

- ઓક્ટોબર, ૨૦૦૫માં રાજકોટના ભક્તિનગર રેલવે સ્ટેશને ચાલીને જતો હતો, ત્યાં ગરનાળા અને સ્ટેશન વચ્ચે ટેલિફોનના તાર પર આંશિક 'આલ્બિનો' કાગડો બેઠેલો જોવા મળ્યો, જેનાં આખા શરીરે સફેદ ધબ્બા હતા.

- તા. ૧૫-૬-૦૮ના રોજ કેશોદ પાસે દેવવીરડાના અરણ્યમાં શ્વેતનયનાને જમીન પર બેઠેલી જોઈ. ત્રણ અપુષ્પ નર દૂધરાજ (Asian Paradise Flycatcher) જોવા મળ્યા. સોનેરી શોબિગી (Marshall's Iora) અને શોબિગી (Common Iora)ની લડાઈ ચાલુ હતી.

- મે મહિનામાં સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી કેમ્પસમાં શિક્ષણમંત્રી રમણલાલ વોરા પધાર્યા હતા, ત્યારે સાંજના સમયે હોલાના માળાવાળા વૃક્ષ પર ખેરખટ્ટો બેઠો. હોલો તેને ઊડાડીને દૂર મૂકી આવે પણ ખેરખટ્ટો વળી પાછો આવે. આવું પાંચ વાર બન્યું. કાર્યક્રમની માનવમેદની વચ્ચે અને માઈકના ઘોંઘાટ વચ્ચે પણ તેમની આવી પકડાપકડી ચાલુ રહી. કાર્યક્રમમાં બેઠેલા ઘણા મહાનુભાવોએ પણ આ નિહાળ્યું.

ચતીન વી. કંસારા

વ્યાખ્યાતા, સમાજ કાર્ય ભવન, સૌરાષ્ટ્ર યુનિ., રાજકોટ

પક્ષીઓના સંબંધનું સંભારણું

આજે ઘરઆંગણે એ જ બોગનવેલની ડાળી પર 'સનબર્ડ'ને જોઈને હું ખુશ થઈ અને 'વિહંગ' માટે મારો પક્ષી સાથેનો સેતુ વર્ણવવા પ્રેરિત થઈ.

ગયા વર્ષની ૨૧મી માર્ચની આ વાત છે. અમારા ઘર આંગણે વરંડાના ઓટલાથી લગભગ બે મીટરના અંતરે, અત્યંત નાજુક લટકતી, બોગનવેલની ડાળી પર 'સનબર્ડ'નો અત્યંત સામાન્ય દેખાતો, જાતજાતનાં થીંગડાં, દરીઓ, રૂ, સૂકાં પાંદડાં વગેરેથી બનેલો ગૂંચળા જેવો માળો બન્યો. પવનની લહેરથી પણ માળો ડોલમડોલ કરે.

વારંવાર 'સનબર્ડ'ની માદા (જે 'સનબર્ડ'ના નરથી સાવ જુદી દેખાય છે, જાણે દરજ્જાના જ પોશાક પહેર્યા

હોય!) આવે અને 'સનબર્ડ' સાથે ગોઠી કરતી હોય તેમ આસપાસના વૃક્ષની ડાળ પર બેસે. જોતજોતામાં તેમાંથી ચીં..ચીં.. અવાજ અને નર, માદા વારંવાર ચાંચમાં ન સમાય તેટલું ખાવાનું ભરી ભરીને માળામાં જાય. ૨૧મી માર્ચ સુધીમાં બે બચ્ચાં મોટાં થઈ ગયા અને માળાની બહાર ડોકાવવા માંડ્યા. તેમાંથી એક બહાદુર ૧૮મી માર્ચે જ એક ડાળી પરથી બીજી ડાળી પર, ને પછી તેના પોતાના પ્રવાસે નીકળી ગયું. બીજું બચ્ચું ૨૧મી માર્ચે ૨૦૦૭ના રોજ માળામાંથી બહાર નીકળતાં નીકળતાં ક્યારામાં પડ્યું ને નીચે જમીન પર છોડની પાછળ લપાઈને બોલે જ રાખે, પણ તેની મા તેની પાસે આવે નહીં. આસપાસની ડાળ પર ફરે પણ બચ્ચાં પાસે ન આવે. અમને લાગ્યું કે કદાચ તે બચ્ચાંને શોધી શકતી નથી. એટલે અમે મીઠાઈના બોક્સ પર દોરી બાંધી 'ટ્રે' જેવું બનાવ્યું અને બચ્ચાને ધીરેથી અંદર મૂકી એ જ ડાળ પર લટકાવી દીધું. બચ્ચું ટ્રેમાં બેઠું બેઠું માને બોલાવે ત્યાં જ મા આવી અને તેને ખવડાવ્યું. થોડી વાર જાણે આજુબાજુ જોયું અને પછી ઊડી ગઈ.

બચ્ચું આખો દિવસ ટ્રેમાં બેઠું અને સાંજના લગભગ ૬-૦૦ વાગ્યે ટ્રે ખાલી હતી. 'ચીં.. ચીં..' આઝાદ હતું. બરાબર એ જ દિવસે રાત્રે ૧૧-૫૨ વાગ્યે મારે દીકરીનો જન્મ થયો. આજે મારી દીકરી 'અનન્યા' એક વર્ષની થઈ છે અને હું અને અનન્યા બહારના વરંડા પર રોજ સવારે ચીં..ચીં.. જોઈએ છીએ. કદાચ અમારું એક વર્ષ પહેલાનું 'ચીં.. ચીં..' અમને મળવા આવે.

ખિન્દા પાર્થ શાહ

'ધારા' ૬, પર્ણકુટી સોસાયટી, નાના મવા રોડ, રાજકોટ ૩૬૦૦૦૧

લટોરાનો શિકાર

હજુ ૮-૯ વર્ષથી બંધાયેલ ૧૨ ટેનામેન્ટની અમારી સોસાયટીમાં એક મધુમાલતીની વેલ છેક અગાસી સુધી પહોંચી છે. લગભગ ડિસેમ્બર '૦૭ની આસપાસ આ વેલમાં નજીકના ટેનામેન્ટની પહેલા માળની બારીથી સહેજ ઊંચે હોલી (Little Brown Dove)એ માળો બનાવ્યો હતો. જાન્યુઆરીના મધ્યમાં એક સવારે નવ વાગ્યાના

અતીતમાં ડોકિયું

દિવાળીનો દિવસ હતો. સવારના અગિયાર વાગ્યા હશે. ખારાધોડા સ્ટેશનની સામેના પાટા ઓળંગી, પૂર્વમાં આવેલી કસ્ટમ લાઈનના રસ્તે હું ઝિંજુવાડા જવા નીકળ્યો હતો. સ્ટેશનથી થોડે છેટે રસ્તા વચ્ચે એક નાની તળાવડી આવે છે. એમાં ઊગેલા ખાવળના કાંટાથી બચવા સાઈકલ ખભે કરી હું છીછરાં પાણી ખૂંદતો જતો હતો ત્યાં ડાબે હાથે થોડે છેટે રણની ધારે ઊગેલાં જાળાં-જાંબરાંમાંથી એક પક્ષીની ડોક નજરે પડી. એનું સમગ્ર શરીર તિરોહિત હતું અને ઢેલના જેવી એની ઊંચી ડોક પણ અસ્પષ્ટ દેખાતી હતી. આવા નિરસ્તપાદ્ય પ્રદેશમાં મોર ક્યાંથી, એ વિચારતો હતો ત્યાં સામેથી એક અંગ્રેજ ધોરસવાર આવી ચડ્યો. એની સાથે ચારપાંચ સિપાહીઓ હતા. પાસે આવીને... બોલ્યાં!... આમ સાઈકલ ખભે કરી પાણી વચ્ચે ઊભા રહી, આ ખારાપાટમાં તમે શું જોઈ રહ્યા છો?' મેં એમને મારી મૂઝવણ કહી, એટલે એ ખડખડાટ હસી પડ્યા અને બાલ્યા: "તમે જેને મોર માની લીધું એ તો The Great Indian Bustard હોવું જોઈએ... એ આ પ્રદેશમાં સ્થળે સ્થળે નજરે પડે છે," ત્યાં તો પેલું પક્ષી ત્યાંથી ઊડ્યું અને મંદ ગતિએ રણમાં આથે ઊતરી ગયું...

આરંભ દશમાં ધોરડનો મારો આ પહેલો અને છેલ્લો પ્રત્યક્ષ પરિચય. એ પછી બરાબર પાંચ વરસે હું એ રસ્તે નીકળેલો પણ એને શોધવા પ્રયત્ન કરવા છતાં એ પુનઃ મારી નજરે ચડ્યું ન હતું.

ધોરડ એ જ હતપ્રભ પક્ષી છે જેને એક વખત ભારતવર્ષના રાષ્ટ્રીય-પક્ષી પદે સ્થાપવામાં આવ્યું હતું અને અન્ય કોણે એને પદવ્યૂત કરીને એ સ્થાન મોરને આપવામાં આવ્યું હતું.

...એક કાળે કચ્છના રણમાં ઝિંજુવાડાના પરિસરે પણ એમનો વસવાટ હતો. ધ્રાંગધ્રા પાસે ટિક્કરના રણમાં સારા પ્રમાણમાં જોવા મળતાં. પરંતુ... ધોરડનો એ સ્થળે સમૂલ વિનાશ થયો.

સ્રોત: 'વનવગડાનાં વાસી'

લેખક: સ્વ. હરિનારાયણ આચાર્ય ('વનેચર'), પ્રકાશક: ગુજરાત વિદ્યાસભા

સમયે હું મારા ટેનામેન્ટની બાલ્કનીમાં ઊભો હતો ત્યાં થોડા સમયના અંતરે મટિયા લટોરા (Rufous-backed Shrike)નું જોડું વેલની નજીક વીજળીના તાર ઉપર આવીને બેઠું. તુરંત જ મને હોલીનો માળો યાદ આવ્યો. પરંતુ કંઈ જોખમ હોવાની શક્યતાનો પ્યાલ આવે તે પહેલા એક લટોરો વેલની ઝાડીમાં ગયો. ત્યારે હોલી, માળામાં ઈંડાં/બચ્ચાંનું રક્ષણ કરતી હશે તે લટોરાના આક્રમણને લીધે માળો છોડી ઊડી ગઈ અને લટોરો હોલીના બચ્ચાને ચાંચો મારી ચાંચમાં પકડી ઊડી ગયો. આજે ત્રણ અઠવાડિયાં પછી સાંજે પાંચના સુમારે આ લખું છું ત્યારે પણ વીજળીના ધાંભલે લટોરો દેખાય છે. એ જ વેલમાં શક્કરખોરો (Purple sunbird) માળો બનાવે છે. તેનું ભાવિ કેવું હશે?

અશોક ઈન્દુપ્રસાદ શાસ્ત્રી

૧૦૮૮, આંબાવાડી, ભાવનગર ૩૬૪૦૦૧

પોળોમાં પક્ષીનિરીક્ષણ

તા. ૧૩-૪-૦૮ના રોજ બે મિત્રો સાથે પોળોના જંગલમાં જવાનું થયું. નીચે મુજબ ખાસ પક્ષીઓ જોઈ શકાયાં.

વનચીબરી (Jungle Owlet) - ૨, સફેદપેટો કોશી (White-bellied Drongo) - ૧, શ્યામશિર પીળક (Black-headed Oriole) - ૧, ધોળીડોક ઢોંક (White-necked Stork) - ૧, ચોટલિયો સાપમાર (Crested Serpent-Eagle) - ૧, ગીધ - ૮ (ઘણાં દૂર હોવાથી ઓળખી ન શક્યો) - સમય સવારના ૧૦-૩૦, બપૈયો (Common Hawk-Cuckoo) - ૧, રાખોડી ચિલોત્રો (Indian Grey Hornbill) - ૧, કંઠીલો યુગ્ગડ (Collared Scops-Owl) - ૧, મોટો લીલો કંસારો (Brown-headed Barbet) - ૧, તૂઈ (Plum-headed Parakeet) - ૧, લીલી બગલી (Little Green Heron) - ૧.

ધૈવત હાથી

એ-૩, પ્રતિષ્ઠા એપાર્ટમેન્ટ, શ્યામલ રો હાઉસની બાજુમાં, શ્યામલ ચાર રસ્તા, અમદાવાદ ૩૮૦૦૧૫

ભાવનગરની આસપાસ

તા. ૧૨-૨-૦૮ અને ૧૩-૨-૦૮ : મોહિતદાદા,

નોશિરવાન અંકલ તથા પપ્પા, દર્શનભાઈ અંધારિયા સાથે ઘોઘા ગયેલા ત્યારે રસ્તામાં શીતળામાતાના મંદિર પાસેના તળાવમાં ભગતડાં (Common Coot), ગયણો (Northern Shoveller), સીંગપર (Northern Pintail), નાની મુરઘાબી (Common Teal), ટીલિયાળી બતક (Spot-billed Duck), પિયાસણ (Eurasian Wigeon), લુહાર (Gadwall), ચોટીલી કારચિયા (Tufted Pochard), મોટી વાબગલી (Caspian Tern), નાનું તેજપર (Small Pranticole), કેચીપૂંછ વાબગલી (River Tern) તથા નાની વાબગલી (Little Tern) જોયા ખાસ તો મત્સ્યભોજ (Osprey) જોવાની ખૂબ મજા પડી. અમે રોકાયા ત્યાં સુધીમાં ત્રણેક વાર તેણે પાણીમાં અંપલાવી માછલી પકડી અને પછી ભાવનગર એરપોર્ટના મેદાન બાજુ જઈને ખાધી. 'ડીસ્કવરી ચેનલ'નું પ્રસારણ જોતા હોઈએ તેવું લાગ્યું. પછી ઘોઘા જતા રસ્તામાં મોટો ધોમડો (Palla's Gull) જોયા અને પીપળીય પુલ પહેલાની તલાવડીમાં નીલશિર (Mallard) જોઈ. ખૂબ મજા પડી.

ઉત્કર્ષ તથા કંદર્પ અંધારિયા

૮૮૦/એ, મહિલા કોલેજ પાછળ, ભાવનગર ૩૬૪૦૦૧

'મેડિકલ કોલેજ કેમ્પસ'નાં પક્ષીઓ

છેલ્લા એક વર્ષના ગાળા દરમ્યાન (સપ્ટેમ્બર '૦૩ થી ઓગસ્ટ, '૦૪ સુધી) શ્રી એમ. પી. શાહ મેડિકલ કોલેજ, જામનગરના 'કેમ્પસ'માં નોંધેલાં પક્ષીઓની વિગત નીચે મુજબ છે :

કંસારો (Coppersmith Barbet), ખેરખટ્ટો (Indian Treepie), દરજીડો (Common Tailorbird), કાળી કાંકણસાર (Black Ibis), ટિટોડી (Red-wattled Lapwing), સમડી (Black Kite), ભગવી સમડી (Brahminy Kite), શકરો (Shikra), શક્કરખોરો (Purple Sunbird), વન લેલું (Jungle Babbler), કાગડો (House Crow), કોયલ (Asian Koel), ચીબરી (Spotted Owlet). આટલાં પક્ષીઓને 'કેમ્પસ' વિસ્તારમાં માળા કરતા નોંધેલ છે.

અબાબીલ (House Swift), પીળક (Eurasian Golden Oriole), નીલપંખો (Black-naped Mon-

arch-Flycatcher) (એક જ વખત જોયેલ છે), દૂધરાજ (Asian Paradise-Flycatcher) (એક જ જોડ નોંધેલ છે), તૂઈ (Plum-headed Parakeet), ઘૂંકિયો (Greater Cauca), કલકલિયો (White-breasted Kingfisher), વૈયું (Rosy Starling), પીતશિર પીળકિયો (Citrine Wagtail), કબૂતર (Blue Rock Pigeon), પોપટ (Rose-ringed Parakeet), હોલી (Little Brown Dove), હોલો (Eurasian Collared-Dove), નાનો પતરંગો (Small Bee-eater), કાળો કોશી (Black Drongo), બ્રાહ્મણી કાબર (Brahmini Starling), કાબર (Common Myna), ઘોડા કાબર (Bank Myna), બુલબુલ (Red-vented Bulbul), દૈયડ (Oriental Magpie-Robin), દેવચકલી (Indian Robin), મોર (Indian Peafowl) વગેરે પક્ષીઓ નોંધાયા છે.

ડૉ. મૌલિક વરૂ, જલ્પન રૂપાપરા, પૂર્વેશ કાયા, ગૌરાંગ

બગડા

જામનગર

રણગોધલાની મોટી સંખ્યા

તા. ૩૧-૮-૦૮ના રોજ હું મારા કુટુંબ સાથે ઝરિયા મહાદેવ ગયેલ. ત્યાં સવારે ૯-૩૦ વાગે ચોટીલા 'હાઈ વે'થી ઝરિયા મહાદેવના રસ્તે જતા એક પડતર જમીનમાં બદામી રણગોધલા (Indian Courser) - ૬૯ જોયા. ૧૫ થી ૨૦ના ટોળામાં આખા મેદાનમાં ફેલાયેલ હતા. તેમાં આ વખતનાં અમુક બચ્ચાં પણ સાથે હતાં. તે બધાં ખાવામાં મશગુલ હતાં ને જીવાતની પાછળ દોડાદોડી કરતાં હશે એવું લાગ્યું. આટલી સંખ્યામાં એક સાથે બદામી રણગોધલા મેં પહેલી વાર જોયા.

ફારૂક ચૌહાણ

લક્ષ્મીપરા શે.નં. ૧, દૂધરેજ રોડ, સુરેન્દ્રનગર ૩૬૩૦૦૧

અંજાર તાલુકામાં પક્ષીનિરીક્ષણ

(૧) અંજાર તાલુકાના નિંગાળ ગામ-તળાવની 'કચ્છ બર્ડ્સ'ના સભ્યો શ્રી નવીન બાપટ, અશ્વિન પોમલ, અખિલેશ અંતાણી તથા ઓસમાણ ખત્રી સાથે તા. ૧૩-૭-૦૮ના રોજ મુલાકાત લીધી. તળાવ કિનારે

વનવિભાગની સુંદર નર્સરી આવેલ છે. જોયેલાં પક્ષીની નોંધ નીચે પ્રમાણે છે :

ચાતક (Pied Crested Cuckoo) - ૨, નાની સિસોટી બતક (Lesser Whistling-Duck) - ૨, પીળીયાંચ ઢોંક (Painted Stork) - ૨. દર વરસે જોવા મળતી પીળીયાંચ ઢોંકની માળાવસાહતની હજુ શરૂઆત થયેલી ન દેખાઈ.

(૨) ભીમાસર તળાવ, તા. અંજારની તા. ૨૭-૭-૦૮ની મુલાકાત યાદગાર બની રહી. તળાવની વચ્ચે દેશી બાવળના ઝાડ પર માળાવસાહત આવેલી છે. તેમાં નીચેના પક્ષીઓ હતાં :

સફેદ કાંકણસાર (Oriental White Ibis) - ૫૦ (માળા -૨૨), ઢોર બગલાં (Cattle Egret) - ૨૦૦ (માળા ૧૦૦), સર્પઝીવ (Darter) - ૩ (માળા - ૨), નાના કાજિયા (Little Cormorant) - ૧૫ (માળા - ૮).

આ સિવાય જોયેલાં અન્ય પક્ષીઓ નીચે મુજબ હતાં. કાબરો કલકલિયો (Lesser Pied Kingfisher) - ૩, નાનો કલકલિયો (Small Blue Kingfisher) - ૧, કલકલિયો (White-breasted Kingfisher) - ૩, નીલ જલમુરઘો (Purple Moorhen) - ૫૦, સફેદછાતી સંતાકૂકડી (White-breasted Waterhen) - ૨, જળમુરઘી (Common Moorhen) - ૭, કાળી કાંકણસાર (Black Ibis) - ૩, સફેદ કાંકણસાર (Oriental White Ibis) - ૫૦, નાની કાંકણસાર (Glossy Ibis) - ૧૫, મોટી ચોટીલી ડૂબકી (Great Crested Grebe) - ૧૨, નાની ડૂબકી (Little Grebe) - ૨૭, નાની સિસોટી બતક (Lesser Whistling-Duck) - ૨, ટીલિયાળી બતક (Spot-billed Duck) - ૭૫, નાના કાજિયા (Little Cormorant) - ૧૦૦, મોટા કાજિયા (Great Cormorant) - ૧૦, પીળીયાંચ ઢોંક (Painted Stork) - ૧, ચમચા (Eurasian Spoonbill) - ૧૭ (બચ્ચાં સાથે), કબૂત બગલો (Grey Heron) - ૧, નડી બગલો (Purple Heron) - ૨, ચેતપાંખ જલમાંજાર (Pheasant-tailed Jacana) - ૨૨, વગડાઉ ટિટોડી (Yellow-wattled Lapwing) - ૨૦, ટિટોડી (Red-wattled Lapwing) - ૫૦, ભગતડાં (Common Coot) - ૧૦૦+, ગજપાઉ

(Black-winged Stilt) - ૮, કાશ્મીરી વાબગલી (Whiskered Tern) - ૫, કેંચીપૂંછ વાબગલી (River Tern) - ૩, ધોળી વાબગલી (Gull-billed Tern) - ૬, શોભિળી (Common Iora) - ૩, શ્વેતપૂંછ તુતવારી (Green Sandpiper) - ૨, નાની તુતવારી (Common Sandpiper) - ૦૧, મોર (Indian Peafowl) - ૩ પુષ્પ ૭ બચ્ચાં.

ભીમાસર તળાવની મુલાકાત દરમ્યાન શ્રી ઓસમાણ ખત્રી તથા મોહન માતંગ સાથે રહ્યા હતા.

પ્રતાપ સેવક

૩૫, શ્રીકૃષ્ણ સોસાયટી, અંજાર - કચ્છ

મારા 'ફાર્મ હાઉસ'ની પક્ષીયાદી

અમદાવાદથી ૨૫ કિ.મી.ના અંતરે સાણંદ-કડી માર્ગ ઉપર આવેલા અમારા એક નાનકડા ઉપનગરીય (suburban) ઘરના ચોગાનમાં અને આજુબાજુના વિસ્તારમાં આ વર્ષે (૨૦૦૮) ફેબ્રુઆરી-માર્ચ દરમ્યાન ધ્યાન ખેંચે તેવાં નીચે મુજબનાં થોડાં પક્ષીઓ નિયમિત રૂપે જોયાં.

લડાખી ફૂલકી (Olivaceous Leaf-Warbler), નાનો પાન કરકરિયો (Blyth's Reed-Warbler), નાની પાન ટીકટીકી (Streaked Fantail-Warbler), થોરિયો ગંદમ (Grey-necked Bunting). દર વર્ષે જોવા મળતો નીલ કસ્તૂરો (Chestnut-bellied Rock Thrush) આ વર્ષે ના દેખાયો. આ ઉપરાંત વગડાઉ ધાનચીડી (Tawny Pipit), વીડ ધાનચીડી (Paddyfield Pipit), લાલ ટપુશિયું (Red Munia), શ્યામશિર મુનિયા (Black-headed Munia), તલિયું ટપુશિયું (Spotted Munia), ટપુશિયું (White-throated Munia). સફેદનેણ ટીસો (White-eyed Buzzard), મધિયો બાજ (Oriental Honey-Buzzard), શકરો (Shikra), થરથરો (Black Redstart), શ્યામકંઠ રણપિદ્દો (Desert Wheatear), કાબરો પિદ્દો (Pied Bushchat), કચ્છી પિદ્દો (Indian Chat), મેંદિયો પિદ્દો (Common Stonechat), પીળક (Golden Oriole), લક્કડખોદ (Yellow-fronted Pied Woodpecker), ડોકામરડી (Eurasian Wry-

neck), નાનો રાજલાલ (Small Minivet).

આ સિવાય રોજબરોજના સામાન્યપણે જોવા મળતાં પક્ષીઓની હાજરી તો ખરી જ.

ચરકલાની મુલાકાત

૧૨ થી ૧૭ જુલાઈ ૨૦૦૮ના દિવસો દરમ્યાન દ્વારકા અને ચરકલાની મુલાકાત લીધી. મધ્ય જુલાઈ હોવા છતાં આખા યે રસ્તે વરસાદની ગેરહાજરી કાળજું બાળતી હતી. ખુલ્લાં ખેતરોમાં નહીં પરોગળેલાં ઢેફાં આંખમાં વાગતાં હતાં!

ચરકલા હવે માછીમારો માટે 'ફાસ્ટ ફૂડ'ની દુકાન જેવું થઈ ગયું છે. મીઠાના એક અગરમાંથી બીજા અગરમાં વહેતા પાણીના સાંકડા માર્ગમાં જાણ બાંધી બધી માછલીઓ ગાળીને લઈ લે છે, જાણે કપ ઉપર ગોઠવેલી ચાની ભૂકી ભેગી કરવાની ગળણી!

ચરકલામાં નીચે મુજબનાં પક્ષીઓ જોવા મળ્યાં : મોટી વાબગલી (Caspian Tern), વાધોમડી (Slender-billed Gull), દરિયાઈ બગલો (Western Reef-Egret - dark & white morph), વચેટ કાજિયો (Indian Shag), મોટો ગરેરો (Black-tailed Godwit), રાતાપગ (Common Redshank), ટીલિયો (Ruff). ઉપરનાં પક્ષીઓ આંગળીના વેઢે ગણી શકાય તેટલાં જ હતાં.

નીચેનાં પક્ષીઓ ૧૦-૨૦ની સંખ્યામાં હતાં : પીળીચાંચ ઢોંક (Painted Stork), મોટો ધોળો બગલો (Large Egret), વચેટ ધોળો બગલો (Median Egret), નાનો ધોળો બગલો (Little Egret), ઢોર બગલો (Cattle Egret), સફેદ કાંકણસાર (Oriental White Ibis).

અહીં સૌથી વધુ વગભગ ૩૦ની સંખ્યામાં નાની વાબગલી (Little Tern) જોઈ. તેની ઊડાઊડ અને પાણીમાં મરાતા ધુબાકાથી પરમ સંતોષ થયો.

નાગેશ્વરથી ઓખા જવાના રસ્તે આવેલા એક ગામતળાવમાં સફેદગાલ વાબગલી (White-cheeked Tern) જોવા મળી. સામાન્ય રીતે દરિયાકાંઠે જોવા મળતી આ વાબગલી અહીં ગામતળાવમાં હતી.

ડો. આર. બી. બલર, ડો. રેખા બલર

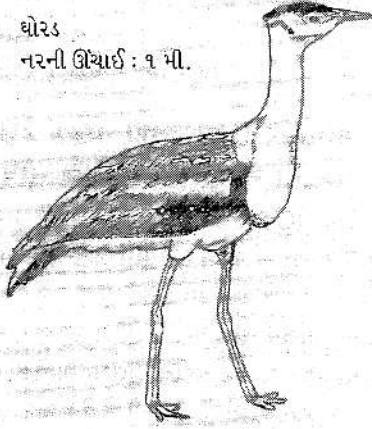
૧૦એ, સ્વીટ હોમ સોસાયટી, શ્રેયસ ટેકરા,
આંબાવાડી, અમદાવાદ ૩૮૦૦૧૫

કચ્છના નાના રણમાં ઘોરડ

હું, મહાવીરસિંહ પરમાર, પાર્થ તથા પ્રતાપભાઈ તા. ૧૧-૫-૨૦૦૮ના રોજ માંસાહારી નાના પ્રાણીઓના અભ્યાસ માટે કચ્છના નાના રણમાં ગયા હતા. ('માંસાહારી નાનાં પ્રાણીઓ'નો અભ્યાસ અમે ગુજરાત ફોરેસ્ટ ડિપાર્ટમેન્ટના 'પ્રોજેક્ટ' અન્વયે કરીએ છીએ.) સવારે છ

ઘોરડ
નરની ઊંચાઈ : ૧ મી.

વાગ્યે રણમાં અંદર જવાનું શરૂ કર્યું. અમે એક 'ગ્રાસ પ્લોટ'વાળા વિસ્તારમાં ફરતા હતા ત્યારે આશરે ૭-૪૫ વાગ્યે દૂરથી એક મોટું પક્ષી જોવા મળ્યું. કદ પરથી ખ્યાલ આવ્યો કે આવડું મોટું પક્ષી ઘોરડ (Great Indian Bustard) સિવાય બીજું કોઈ હોઈ શકે નહીં. દૂરબીનથી જોતાં તે સ્પષ્ટ દેખાતું હતું. થોડા વધુ નજીક જઈ તેના વર્તનનું નિરીક્ષણ કર્યું. ઘોરડ શાંત હતું અને પોતાનો ચારો લેવામાં મશગૂલ હતું. અમે બધી દિશામાં લાંબા અંતર સુધી દૂરબીન વડે શોધ કરી પણ બીજું પક્ષી ન દેખાયું. આમ આ ઘોરડ એકલું જ હતું. અમે એને એક નાનકડી ગરોળી (unidentified lizard) નો આહાર કરતું પણ જોયું.

આ નિરીક્ષણની જાણ અમે તરત શ્રી પ્રદીપ ખન્ના (PCCF), શ્રી ભરતભાઈ પાઠક (CF) તથા શ્રી ચાવડા

(DCF)ને કરી હતી કારણ કે આ પક્ષીની અહીં ઉપસ્થિતિ એ એક મહત્વપૂર્ણ ઘટના હતી તથા વન વિભાગ દ્વારા આ પક્ષીની હાજરીની નોંધ થાય એ આ અભ્યારણ્યના લાભની વાત બને.

'બોમ્બે નેચરલ હિસ્ટરી સોસાયટી'માં તપાસ કરતાં કચ્છના નાના રણમાં ઘોરડની હાજરી ૭૦ વર્ષ અગાઉ નોંધાઈ હતી એવું જાણવા મળેલ.

યોગેન્દ્ર શાહ

આનંદ, અજિતનાથ સોસાયટી પાસે, સુરેન્દ્રનગર - ૨

જામનગર જિલ્લામાં પક્ષીનિરીક્ષણ

(૧) તા. ૨૭/૦૭/૨૦૦૮ના રોજ શ્રી સમીર શાહ સાથે સવારે ૭.૩૦ વાગ્યે વાલસુરા તથા ત્યાંથી આગળ શ્રી રોઝી માતાજીના મંદિર તરફ જતાં રસ્તામાં ૧૫૦ મોટાં હંજ (Greater Flamingo), ૨૪ ધોળી વાબગલી (Gull billed Tern) સાથે ૨ મોટી વાબગલી (Caspian Tern) નજરે ચડી. ૩૦ ટીલિયા (Ruff) જોયા જેમાંથી ૮ને બદલાતા પોશાકમાં જોયા; તે અર્ધપ્રજનન પોશાકમાં આવી ગયા હતા. ગયણા (Northern Shoveler)નું આગમન થઈ ગયું હતું.

(૨) તા. ૨૬/૦૭/૨૦૦૮ના રોજ શ્રી સમીર શાહે રણજીત સાગરના પાછળના ગામના પુલ પાસેના તાર પર અસંખ્ય અજાણ્યાં તારોડિયાં જોઈ ફોટા પાડ્યા. ત્યાર બાદ તા. ૧૬/૦૮/૨૦૦૮ના રોજ તેમણે ફરી ફોટા પાડ્યા. શ્રી અશ્વિન ત્રિવેદીએ પણ ફોટા પાડ્યા. આ તારોડિયાને તા. ૭/૦૮/૨૦૦૮ના રોજ ડો. મૌલિક વરુએ ઓળખી કાઢ્યાં. નાના તારોડિયાં (Streak-throated Swallow) હતાં. તેમણે મને ફોન કરી જાણ કરી. તા. ૦૮/૦૮/૦૮ના રોજ તે સ્થળે જતાં આશરે ૪૫૦ જેટલાં નાના તારોડિયાં જોયાં. તેમની ડેમના પાણીના કાંઠે ઊતરી, ભીની માટી ઉપાડી પુલની ખાંચોમાં માળા બનાવવા માટે વારંવાર આવ-જા થતી જોવા મળી. એવું લાગ્યું કે આશરે ૨૦૦ જેટલા માળા

નાનું તારોડિયું કદ : ૧૨ સે.મી. તસવીર : સમીર શાહ

હોવા જોઈએ. 'Krys Kazmierczak'ના પુસ્તક પ્રમાણે ગુજરાતમાં હાલમાં આ પક્ષીની નોંધ નથી અથવા થોડી બચી હોવી જોઈએ એમ લખ્યું છે. કદાચ પક્ષી મિત્રોએ આ તારોડિયાંને ભૂતકાળમાં જોઈ નોંધ મોકલી હોય તો જણાવે. ૧૫ ફૂટ દૂર, તેમની ચાંચથી પણ બમણાં કદનો ભીની માટીનો જથ્થો ઊપાડી પુલ તરફ જતી જોઈ. માટી ઉપાડવાની પ્રક્રિયામાં ટોળાંના ટોળાં ઊતરે ને ઊડે. ડેમ વિસ્તારના કાંઠે પાંચેક જગ્યાએથી જુદાં જુદાં ટોળાં માટી એકઠી કરી પુલ તરફ આવતાં જતાં હતાં. (રણજીત સાગર ડેમની પાણી તરફની બાજુએ નાના તારોડિયાની માળાવસાહત ૧૯૭૧ થી ૧૯૮૩ સુધીના મારા જામનગરના વસવાટના ગાળામાં મને જોવા મળતી. તેની બીજી વસાહત ભાદર નદી પરના રેલવે તથા રસ્તાના પુલ ઉપર શ્રી લવકુમાર ખાયરે મને વરસો પહેલા બતાવેલ. ખેડા પાસેના પુલના વિસ્તારમાં નાના તારોડિયા મેં ઘણીવાર ઊડતાં જોયેલ છે. ત્યાં તેની વસાહત હોવી જોઈએ. -લા.) (સાબરમતી પર અમદાવાદ પાસે નારોલના પુલ ઉપર વરસો સુધી નાના તારોડિયાની માળાવસાહત રહી હતી. પુલના પુન:નિર્માણ પછી જોવા નથી મળતી. આ નદી પર ગાંધીનગર પાસેના ઈન્દીરા પુલ પર તેની માળાવસાહતમાં ચકલીએ માળા કરેલાની નોંધ પહેલા આવી ગઈ છે. વિહંગના સર્ગગ અંક ૯, વર્ષ ૨૦૦૦, પા. ૧૩ ડો. બલર)

(૩) તા. ૧૪/૦૯/૦૮ના રોજ ઢીંચડા તળાવ પાસે મોટા ચંડૂલ (Common Crested Lark) ના અપુખ્ત બચ્ચાને ત્રણ ફૂટના જ અંતરેથી નિહાળ્યું. તેનાં મા-બાપ થોડે દૂર ઊતરીને પાછા ઊડી જતાં હતાં. પછી હું તેનાથી બે ફૂટના અંતરે હતો. છતાં થોડી વાર ચોટલી ઊંચી કરી મારી સામે બેસી રહ્યું, પછી ઊડી ગયું. ત્યાં પાંચ રેત ચંડૂલ (Indian Short-toed Lark) પણ નજરે ચડ્યાં. સમય બપોરે ૧-૦૦ વાગ્યાનો હતો.

(૪) તા.૦૩ સપ્ટે. ૨૦૦૮ની સવારે શ્રી સમીર શાહ, શ્રી અશ્વિન ત્રિવેદી તથા શ્રી પુનિત જોષી સાથે ખીજડિયાની મુલાકાત લીધી. મેં પ્રથમ વાર સર્પગ્રીવ (Darter) ના માળા (સંખ્યા - ૧૮) જોયા. દરેકમાં ૧ અથવા ૨ મોટાં બચ્ચાં (સફેદ પીંછા ધારણ કરેલાં) નજરે ચડ્યાં. બચ્ચાં લગભગ તેમનાં મા-બાપના કદનાં થવા આવ્યાં હતાં.

મા-બાપ ખવડાવવા આવે ત્યારે તેમની ચાંચમાંથી ખોરાક પડાવવાની હરિફાઈ જોવા મળી. ખીજડિયા-૧માં આગળ જતાં પ્રથમ કોઝ-વેની ડાબી બાજુનાં ઊંચા વૃક્ષો પર આ વસાહત આવેલ છે. આગળ જતાં મોટી ચોટીલી ડૂબકી (Great Crested Grebe)ની બે જોડ પોતપોતાના ત્રણ-ત્રણ મોટાં થઈ ગયેલાં બચ્ચાંને સુરક્ષા પૂરી પાડતી, તેમની આજુબાજુ ફરતી ને ખવડાવતી જોઈ. તા.૦૪/૦૯/૦૮ના રોજ બીજા વોચ ટાવર પાસે ડાબી બાજુ સિધ્ધાર્થ જોડેજાએ કાળી ડોક ઢોંક (Black necked Stork)ની એક જોડને શોધીને ધ્યાન દોર્યું. માદા તો ગાડીથી માત્ર ૩૦ મીટર દૂર ઊડીને રસ્તા પર આવી.

જયપાલસિંહ જોડેજા

શ્રી અંબાભુવન, ૮, પટેલ કોલોની, જામનગર

માધાપરની પાટ નદી નજીક ત્રણ જાતનાં પક્ષીના માળાની નિરીક્ષણ નોંધ

કાબર (Common Myna) આપણું સામાન્ય પક્ષી છે અને ચોમાસા પહેલાં કે દરમ્યાન ઝાડની બખોલ, ભેખડ કે દીવાલના બાકોરામાં પોતાનો માળો કરે છે. માળાની સામગ્રીમાં પોલિથીનનો પણ ઉપયોગ કરે છે.

માધાપરની પાટ નદીના પુલમાં આવેલા બાકોરામાં તા.૭-૬-૨૦૦૮ના રોજ કાબરની જોડીને અંદર જતી જોઈ. તેથી તેમાં બચ્ચાં હોવાનું અનુમાન કરેલ. તા. ૧૦-૬, ૧૨-૬, ૧૯-૬, ૫-૭ તથા ૬-૭-૨૦૦૮ના દિવસે નિરીક્ષણ કરતાં કાબરની જોડી, બચ્ચાંને ખવડાવવામાં પ્રવૃત્ત જોવા મળી હતી. તેની ચાંચમાં જીવડાં નજરે પડતાં હતાં. તા. ૧૩-૭-૨૦૦૮ના નિરીક્ષણ કરતાં બચ્ચાં માળો છોડી ગયા તેમ જણાયું. બચ્ચાં ૧ થી ૨ હોવાનું અનુમાન છે. બચ્ચાં બાકોરામાં ઊડે હતાં અને તેના મા-બાપ બહારથી ખોરાક ખવડાવતાં હતાં તેથી બચ્ચાં નજરે પડેલ નહીં. તા. ૧૬-૭, ૧૮-૭ તથા ૨૦-૭-૨૦૦૮ના કાબરની જોડી આ બાકોરાની ફરી મુલાકાત લઈ પરત ચાલી ગઈ. આ મુલાકાત લેવાનો શું હેતુ હશે? કાબર જેવા સામાન્ય પક્ષીના જીવનમાં પણ ડોકિયું કરીએ તો ઘણું જાણવા મળી જાય.

આ કાબરના માળાની પાછલી બાજુની ભેખડની બખોલમાં કલકલિયા (White-breasted Kingfisher)ની

જોડી બચ્ચાંને ખવડાવવામાં તલલીન જણાઈ. આનું નિરીક્ષણ તા. ૧૫-૭, ૧૬-૭, ૧૮-૭ તથા ૨૦-૭-૨૦૦૮ના રોજ કરેલ. ત્યાર બાદ, હવે કલકલિયો ત્યાં નજરે પડતો નથી તેથી તેનાં બચ્ચાં ઊડી ગયાં હોવાની સંભાવના છે.

આ નદી નજીક આવેલ ગ્રામ પંચાયત કચેરીના પ્રાંગણમાં નીલગિરિના ઝાડ પર તા. ૧૫-૭-૨૦૦૮ તથા ૧૬-૭-૨૦૦૮ના રોજ કાળી કાંકણસાર (Black Ibis)નો માળો જોયેલ તેમાં ૧ પુખ્ત પક્ષી નજરે પડેલ. માળામાં બચ્ચાં હોવાનું પણ જણાયેલ. ત્યાર બાદ અહીં કાંઈ ચહલ પહલ નજરે પડતી નથી. એટલે અનુમાન કરવું રહ્યું કે તેના બચ્ચાં ઊડી ગયાં હશે.

શાંતિભાઈ વડ

જુના વાસ, મંદિરવાળો ખાંચો, માધાપર, ભુજ-૨૦

કરકરાને અપાતું રક્ષણ

તા. ૧૪-૧-૦૬ના રોજ રણજીતપુરા (તા. કલ્યાણપુર, જિ. જામનગર) ના તળાવે સવારે ૧૧.૦૦ વાગ્યે આશરે ૫૦૦૦ જેટલાં કરકરા (Demoiselle Crane) માણસોની હરફર હોવા છતાં જોવામાં આવેલ. કોઈ તેમને રંજાડે નહી, કે તેનો શિકાર કરે નહીં તેનું ગામનાં લોકો ધ્યાન રાખે છે.

ગામમાં આવેલ પાલા ભગતની ધર્મશાળા તરફથી સોએક મોરને ચણ નંખાય છે અને તેમનું રક્ષણ કરાય છે.

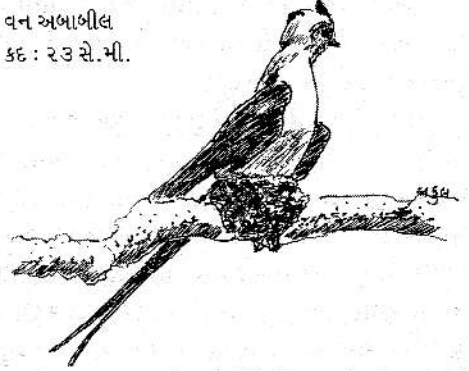
રાકેશ પટેલ

વન અબાબીલનો માળો જોવાનો આનંદ અને મુશ્કેલી

તા. ૨૯-૦૩-૦૮ના રોજ મારા એક મિત્ર શ્રી ડાંગરભાઈના સમાચાર આવ્યા કે શક્ય હોય તો દોઢ કલાકમાં કાંગસા-બીટમાં પહોંચો. હું ફરજ પરથી આવતો હતો. ઉનાળો શરૂ થઈ ચૂક્યો હતો. ઝડપથી જમીને હું લગભગ દોઢ વાગ્યે ત્યાં પહોંચી ગયો. એક વાડીમાં બાઈક મૂકીને આગળ ચાલ્યા ત્યારે મને ડાંગરભાઈએ જણાવ્યું કે વન અબાબીલ (Crested Tree-Swift)નો માળો અને એક ઈંડું છે. જંગલને અડીને આવેલા કાંગસાના 'રેવન્યુ' વિસ્તારમાં કડાયાના ઝાડ પર આ માળો છે. અમે આગળ ચાલ્યાં. રસ્તામાં ચકવા (Stone-Curlew)નાં બે ઈંડાં જોયાં. આગળ વધતાં મને તરસ લાગી. વોટરબેગ તો બાઈક

વન અબાબીલ
કદ : ૨૩ સે.મી.

જ્યાં મૂકેલું ત્યાં જ રહી ગયેલી! ખેર, મને ડાંગરભાઈએ જણાવ્યું કે માળો ખાસ દૂર નથી; પરંતુ હું જાણતો હતો કે ઉનાળાની બપોર અને દોઢથી બે વાગ્યાનો સુમાર. વળી ૩ કિ.મી. આગળ જવાનું! થોડી હિંમત કેળવી આગળ વધ્યા અને અંતે સખત ગરમીમાં લક્ષ્ય પર પહોંચ્યા. માળા પર નર બેઠો હતો. જે ઝાડ હતું એ થોડું ઉંડાણમાં હતું, પરંતુ સારી રીતે નિરીક્ષણ થયું. નરને જરા પણ ખલેલ ન પહોંચી. પાછા ફરતાં એક રાજી (Yellow-throated Sparrow) બેઠેલી તેનો ફોટો પાડ્યો. ફરી પાછા ૩ કિ.મી. ચાલીને મૂળ સ્થાને પહોંચ્યાં. મુશ્કેલી જરૂર અનુભવી પણ આનંદ એટલો જ થયો. (વૃક્ષનું કદ, માળાની ઊંચાઈ, તેનું સ્થાન-પ્રકાર, આવાસ વગેરે માહિતી ઉપયોગી થાય. - સં.)

અજિત ભટ્ટ

બસ ડેપોની પાસે, સરદારનગર-૧, 'ભારદ્વાજ', ધારી ૩૬૫૬૪૦

વિહંગોની ધ્યાનાકર્ષક વર્તણૂક - રવેચી માતાનું તળાવ, રૂવા - ભાવનગર

ભાવનગર શહેરમાં રૂવા ગામે આવેલું રવેચી માતાનું તળાવ, આમ તો સાવ નાનું એવું ગણાય. આશરે ૧૦ થી ૧૫ વીઘા જમીનમાં. વચ્ચે રવેચી માતાની ૩૦૦ વર્ષ જૂની વાવ તેમજ મંદિર, અને આસપાસ ખુલ્લી જગ્યા. તળાવમાં ખીલતાં કમળ તેમજ વિવિધ પ્રકારનાં બારેમાસ જોવા મળતાં, પાણીકાંઠાનાં તેમજ જમીન ઉપરનાં પંખીઓ જોવાં, તેમજ મંદિરના ઊંચા ઓટલા ઉપર બેસી ખીલેલાં કમળની હાજરીમાં સૂર્યોદય અને સૂર્યાસ્તનાં દર્શન કરવાં, અદ્ભૂત લ્હાવો ગણી શકાય.

અહીં બેઠાં બેઠાં મેં પક્ષીનિરીક્ષણની સાથોસાથ, તેમનાં અમુક પંખીઓની વર્તણૂકનો, તેમની ખાસિયતોનો જે અભ્યાસ કર્યો, તે રજૂ કરું છું.

(૧) નીલ જલમુરઘો (Purple Moorhen) : અહીં તેની બે-ત્રણ જોડી તમને અચૂક જોવા મળી જાય. અહીં તેઓ પ્રજનન કરી બચ્ચાં ઉછેરે છે. આ જલમુરઘો પોતાના પગના પંજાનો, પોપટની માફક જ હાથની જેમ એવો સુંદર ઉપયોગ કરે છે કે દંગ રહી જવાય. પોતાના પંજાથી પાણીની વનસ્પતિમાંથી પોતાને મનગમતો ખોરાક ખેંચી લે છે. પછી પંજા અને ચાંચની મદદથી તે ખોરાક ખાય છે. આ જલમુરઘો બચ્ચાં સાથે હોય ત્યારે જેવો ચેતવણીનો સૂર (warning call) કાઢે કે બચ્ચાં તે સાંભળીને ક્યાં ગુમ થઈ જાય તેની ખબર ન પડે. આ સમયે ઉત્તેજનામાં તે તેની પૂંછડી સતત, સમયાંતરે હલાવે છે.

(૨) ભગતડાં (Common Coot) : સંવનનકાળે નર-માદા પાણી ઉપર જે મસ્તી કરે છે તે જોવા જેવી હોય છે. પોતાની ડોક, એકદમ પાણીની સપાટીના સ્તરે લાવી, તે માદાને રીડાવે છે. માદા તેને ઉશ્કેરવા પાણીની સપાટી ઉપર રીતસર દોડ લગાવે છે. પાણી ઊડાડતી જાય અને દોડતી જાય! પછવાડે નર પણ આવી જ પ્રતિક્રિયા આપે છે.

પાણીમાં જ તરતો માળો કરી તેમાં ઈંડાં મૂકી બચ્ચાં ઉછેરે છે. એક વાર આવો જ એક માળો કાંઠા પાસે હતો ત્યારે તેમાં બચ્ચાં છે કે નહીં તે જોવા હું નજીક ગયો તો માળામાં બેઠેલું પક્ષી આસપાસથી ઘાસ અને પાંદડાં ભેગાં કરી, માળો ઢાંકીને પાણીમાં ઊતરી ગયું.

(૩) અહીં મંદિર પાસેના વીજળીના તાર ઉપર તારોડિયું (Wire-tailed Swallow) પાણીની સપાટી ઉપરથી જીવાત પકડીને બેસે છે. ક્યારેક મસ્તીમાં આવી જાય ત્યારે તે જે બોલી કરી સંગીત રેલાવે છે તે સાંભળવું ખૂબ જ ગમે તેવું હોય છે. મોહું બંધ રાખીને, પણ તે બોલતું હોય છે!

(૪) ગિરનારી કાગડા (Jungle Crow)ને અહીં કાંઠે બેઠેલાં બધાં પંખીઓ સાથે વાંધો પડે છે. વચ્ચે એક વાર તો તેણે ચાતકને ((Pied Crested Cuckoo) ને પણ ભગાડ્યું. ચાતક શાંતિથી બાવળ ઉપર બેઠું હતું. પરંતુ આ પંખી તેને અજાણ્યું પડ્યું હોય કે ગમે તે હોય, જ્યાં સુધી તે

ઊડી ન ગયું ત્યાં સુધી કાગડાને ચેન ન પડ્યું. અહીં પાણી કાંઠે જીવદયાપ્રેમીઓ દાણા, ગાંઠિયાં કે જે ખોરાક નાખે તે ખાવા અનેક પંખીઓ જમા થાય. તેમાં ખાસ તો ટીલિયાળી બતક (Spot-billed Duck) તેમજ નકટા (Comb Duck) આવે. આમાં નકટાનો નર ખાસો મોટો, ઢેલ જેવડો હોય છે, તે કાગડાને પડાપે પણ ચડવા ન દે; જ્યાં ટીલિયાળી બતકને કાગડો ગણકારે નહિં.

નાસ્તાના ટેબલે થતી ગિરદીથી બચવા કાળાકોશી દાણા અને ગાંઠિયા નાખ્યા હોય તે જગ્યા ઉપર જમીનથી બે ફૂટ ઉપર ઊડીને 'હોવરિંગ' કરે. અનુકૂળ તક મળે એટલે નીચે ઝાપટ મારીને માત્ર ગાંઠિયા લઈને ઊડી જાય. અહીં પંખીઓની મિજબાની જોવી એ એક લ્હાવો છે.

(૫) યોગાનમાં જ્યારે સાવ શાંતિ હોય, અને કોઈ મોટું પંખી ચણવા નીચે આવ્યું ન હોય ત્યારે ભોંયચકલી (Ashy-crowned Sparrow-Lark) તેમજ મોટો ચંડૂલ (Common Crested Lark) અહીં અચૂક જોવા મળે.

તળાવમાં માછલીઓ ૬ થી ૮ ઈંચના કદની છે. આ ઉપરાંત પાણીમાં કાચબા અને જળસાપ પણ છે.

વચ્ચે એક દિવસ એવું થયું કે એક જળસાપે મહામહેનતે એક છ ઈંચના કદની માછલી પકડી. પાણીમાં હતો, ત્યાં સુધી માછલી પર તેને બરાબર પકડ નહોતી આવી; એટલે તે માછલીને પકડીને કાંઠે લાવ્યો. હું મંદિરના ઓટલે સામે જ બેઠો હતો. માછલીને તેણે બેચાર વખત આડી અવળી ફેરવીને, ગળી જવાય તે રીતે ગોઠવી. ત્યાં જ ભગતડાંનાં બે બચ્ચાં, જે કાંઠે આવીને ફરતાં હતાં, તેમને આ સાપમાં કંઈક કુતૂહલ જાગ્યું. તેઓ તેની પાસે ગયા. આથી સાપ ડર્યો; પરિણામે તેની માછલી ઉપરની પકડ ઢીલી પડી. માછલી કૂદીને પાણી પાણીમાં ગરકાવ થઈ ગઈ અને માછલીની સાથે સાપની મહેનત પણ પાણીમાં ગઈ.

તળાવની આસપાસ ફૂટકીઓ (Warblers) પણ ઘણી જોવા મળી જાય. વચ્ચે એક દિવસ આવી બે ચાર ફૂટકીઓ ભેગી થઈને ચેતવણીનો સૂર આપતી, ઉત્તેજિત થઈને ઊડતી હતી. તપાસ કરતાં નીચે નોંધાયો જોવા મળ્યો!

થયું કે કાબર, કાગડા, લેલાં વગેરેની માફક જ આ પંખીઓને પણ સહકાર કેળવીને મુશ્કેલ પરિસ્થિતિનો સામનો કરવાની કુદરતે શક્તિ આપેલી છે.

વિહંગોની દુનિયામાં અનેક અજાયબીઓ ભરી છે. પક્ષીનિરીક્ષક માત્ર નવા પંખીને જ જોવાની ઈચ્છા ધરાવે તો ઘણો બધો સમય બરબાદ થાય અને નિરાશ થઈને પાછા ફરવું પડે. એના સ્થાને જો પંખીઓની વર્તણૂક નિહાળવા તેમજ સમજવાની દષ્ટિ કેળવે તો ઘણું બધું જાણવા મળે:

નાયણ પિદો ભાવનગરમાં દેખાયો

તા. ૩૦ ઓગષ્ટ, '૦૮ શનિવારની સવારે આશરે ૧૦.૩૦ થી ૧૧ નો સમય હતો. હું બહાર જવાની તૈયારી કરતો હતો ત્યાં બે-ત્રણ દરજીડાની સાથે આકર્ષક નવું પંખી જોતાં ઉત્તેજના થઈ. ડાયરીમાં નીચે પ્રમાણે નોંધ કરેલ.

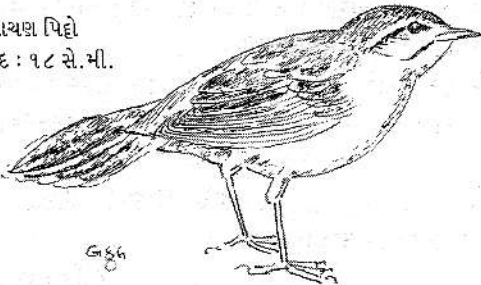
(૧) આ પંખી ચકલીથી મોટું અને બુલબુલના કદથી થોડું નાનું લાગતું હતું. શરીરના ઉપરના ભાગે આછો બદામી રંગ, જ્યારે પૂંછડીમાં આછો કાટ (rust) જેવો રંગ હતો. આંખ ઉપર નાની સફેદ પટ્ટી જેવું હતું.

(૨) પંખીની વર્તણૂક ખૂબ મહત્વની હતી. દેવચકલી (Indian Robin)ની માફક જમીન ઉપર દોડીને સરકતું ત્યારે તેની પૂંછડી ઊંચી અને પહોળી કરતું હતું; સાથે બન્ને પાંખો પણ પહોળી કરતું હતું. જમીન તેમજ નાના છોડ ઉપરથી તે જવડાં શોધીને ખાતું હોય તેમ લાગતું હતું.

(૩) આ પંખી બિલકુલ શરમાળ નહોતું. હું તેનાથી લગભગ ૪ ફૂટ દૂર ઊભો રહીને તેને નિરાંતે જોઈ શક્યો. આશરે પાંચેક મિનિટ પોતાની બધી ખાસિયત દેખાડીને આ પંખી ઊડી ગયું.

ડૉ. સલીમ અલીનું "Book of Indian Birds" તેમજ ધર્મકુમાર સિંહજીનું "Birds of Saurashtra" બન્ને પુસ્તકો જોઈ ગયો. પણ બન્નેમાં આવું વર્ણન કે ચિત્ર જોવા ન મળ્યાં. અમુક ચિત્ર મળતું લાગે તો કદનો વાંધો પડે.

નાયણ પિદો
કદ : ૧૮ સે.મી.

કદનો મેળ ખાય તો વર્તણૂકનો મેળ ન ખાય. એટલે ત્રણેક દિવસ તો ખૂબ જ દિવામાં રહ્યો. અહીં વિશુભા રાઓલને ફોન કર્યો તો તેમણે કદાચ તરવરિયો માખીમાર (Gray-headed Flycatcher) હોઈ શકે તેમ કહ્યું. પરંતુ તેનું ચિત્ર અને વર્ણન જોતાં એ તો હતું જ નહીં. નીલકંઠી (Blue throat), નાની પાન ટીકટીકી (Streaked Fantail-Warbler) વગેરે માટે પણ શંકા જાગી. પણ ક્યાંય મનને સમાધાન થાય તેવો જવાબ ન મળ્યો. અંતે લાલસિંહભાઈના ચારેય ગુજરાતી પુસ્તકો લઈને બેઠો. તેમાં તેમના 'વીડ વગડાનાં પંખી' પુસ્તકમાં ૧૮૨માં પાને નાયણ પિદો (Rufous-tailed Scrub-Robin)ની ઓળખાણ તેમજ વર્તણૂક અંગેનું વર્ણન મેં જોયેલ પંખીને સંપૂર્ણ મળતું હતું. લાલસિંહભાઈના પુસ્તક પ્રમાણે "પશ્ચિમ એશિયાથી અફઘાનિસ્તાન સુધીનો પ્રદેશ તેનું વતન. શિયાળો ગાળવા મધ્ય અને પૂર્વ આફ્રિકા જતાં સૌરાષ્ટ્ર, કચ્છ અને ઉત્તર ગુજરાતમાંથી થોડાંક પસાર થાય છે. અહીં રોકાતા નથી. શરદપ્રવાસી અને અલ્પ સંખ્ય."

આમ મને લાગે છે કે ૩૦/૮ ના રોજ જોયેલ પંખી નાયણ પિદો જ હોવો જોઈએ.

અનુકરણપટ્ટ કાળીકોશી

તા. ૧૬-૭-૦૧ના સવારના પોણા આઠ વાગે ફરીને આવી હું વરંડામાં છાપું વાંચતો બેઠો હતો. મારાથી આશરે ૨૫ ફૂટ દૂર મારા પ્લોટમાં ગાંડો બાવળ તેમજ લીમડાની ડાળો એકબીજાને મળે છે, તેમાંથી પ્રથમ તો જાણે બિલાડી બોલતી હોય તેવો 'મિયાઉ મિયાઉ' અવાજ આવ્યો. આ અવાજ પૂરો થયો ત્યાં જ ચકલાની ચેતવણીનો સૂર સંભળાયો. એ અવાજ હજુ શમ્યો નહોતો ત્યાં બુલબુલ (Red-vented Bulbul)નો સાવધાન કરતો બોલ સંભળાયો. હું હજી કાંઈ વિચાર કરું ત્યાં તો તે અવાજનો જાણે પીછો કરતો હોય તેમ શકરા (Shikra)નો અવાજ આવ્યો. હજુ એ અવાજ શમે ત્યાં કાબરનો 'એલાર્મ કોલ' અને ત્યાર બાદ લેલા (Large Grey Babbler)નો સાવચેત કરતો અવાજ કાને પડ્યો. ઊભા થઈને ચારે બાજુ જોયું, પરંતુ ઉપરનું એક પણ પંખી નજરે ન ચડ્યું! ઊંચે જોયું તો કાળીકોશી જાણે મને કહેતો હોય કે "કાં, કેવા બનાવ્યા?"

એવી અદાથી બેઠેલો જોયો. એણે આ અવાજો ફરી કર્યાં.

આ બનાવનું પુનરાવર્તન સતત ચાર દિવસ સવાર-સાંજ ચાલ્યું. કાળાકોશી અંગેનું મારું કુતૂહલ વધી ગયું. હું વધારે સતર્ક થયો. એક બે દિવસ બાદ કાળાકોશી યુગલને ઘોડા કાબર (Brahminy Starling)ના અવાજની નકલ કરતાં સાંભળ્યું. મારું કુતૂહલ ઉત્તરોત્તર વધતું ગયું, કારણ કે જે પંખીના અવાજની તેણે નકલ કરેલી તે બધા જે તે પંખીના ચેતવણીના સૂર હતા. થયું કે, કદાચ તેનો માળો હોય તો તેના રક્ષણ માટે તે આ રીતે કાગડા, ખેરખટ્ટા (Indian Treepie), ઘૂંકિયા (Greater Cauca) જેવા પંખીઓને માળાથી છોટા રાખવા માગતો હોય. તપાસ કરતાં મારા ઘરથી ૧૦૦ મીટર દૂર એક આંબામાં તેનો માળો મળી આવ્યો. શ્રી વિશુભા રાઓલને પૂછતાં તેમણે મારી વાતને સમર્થન આપ્યું. વધારામાં તેમણે કાળાકોશીને ચીબરી (Spotted Owlet)ની નકલ કરતાં સાંભળ્યાનું પણ જણાવ્યું. મેં પોતે તેને ટિટોડી (Red-wattled Lapwing)ના અવાજની નકલ કરતો સાંભળ્યો છે. તે દિવસે સવારે ૧ થી ૧.૩૦ મિનિટમાં પાંચ જુદાં જુદાં પંખીઓ (ચકલા, લેલા, કાબર, બુલબુલ, શકરા)ના ચેતવણી સૂચક અવાજોની નકલ સાંભળી. કોશીની નવેક પ્રકારનાં પંખીઓની ભયસૂચક બોલીની નકલ મેં આમ સાંભળી.

આ સિવાયનાં પંખીઓની બોલીની પણ તે નકલ કરતો હશે. નકલબાજીમાં તે કેવો પારંગત છે તે દેખાઈ આવ્યું. આ સિવાયનાં પંખીઓની નકલ કરતા કાળાકોશીને “વિહંગ” ના કોઈ કોઈ વાયકોએ સાંભળ્યો હોય તો જરૂર જણાવે.

નવનીત ભટ્ટ

પ્લોટ નં.૨૪, બ્લોક બી, માતૃસ્મૃતિ, બેન્ક સોસાયટી, સુભાષનગર, ભાવનગર ૩૬૪૦૦૧

ભરૂચ જિલ્લામાં સારસની હાજરી

૨૦૦૮માં પ્રથમવાર મેં ભરૂચ-દહેજ રોડ પર અટાલી ગામ નજીક રસ્તા પાસેના ખેતરમાં સારસની હાજરી નોંધી. છેલ્લાં ૧૫ વર્ષથી આ રસ્તે અવારનવાર પસાર થાઉં છું, પણ ક્યારેય સારસ જોયા ન હતાં. આ વર્ષે પ્રથમ વાર હાજરી નોંધાઈ. જી.આઈ.ડી.સી.ની પાઈપ-લાઈન લીકેજને કારણે છેલ્લા છ મહિનાથી ખેતર પાણીથી ભરેલું રહેતું હતું. ત્યાં અચાનક માર્ચની ૧૫ તારીખ પછી એક સારસ જોયું. એક મહિના પછી ત્યાં બીજાં ત્રણ સારસ જોવા મળ્યાં. આ ચારેય સારસની હાજરી જૂન મહિનાના અંતમાં થયેલ વરસાદ સુધી હતી. ત્યાર બાદ જોવા મળ્યાં નથી.

નિતીન ભટ્ટ

મુ.પો.અમલેશ્વર, તા.જિ. ભરૂચ ૩૮૨૦૧૨

કચ્છમાં આરબોનાં શિકારી બાજ

પાકિસ્તાનમાં આરબો બાજ (Falcon) દ્વારા શિકાર કરે છે તે સર્વવિદિત હકીકત છે. આવા ૨ બાજ કચ્છની સરહદનાં ગામ ઘડુલી તથા કરીમશાહી ચોકી નજીક આવી ગયેલ. બંનેની પાંખમાં એન્ડેના તથા પગમાં ધાતુની કડી હતી. જેમાં નંબર તથા U.A.E. એમ લખેલું હતું. એટલે કે આ બાજ યુનાઈટેડ આરબ અમીરાતના આરબોનાં હતાં.

ડિસેમ્બર-૨૦૦૭ના રોજ લખપત તાલુકાના ઘડુલી ગામમાં મળેલું બાજ જીવિત હતું પરંતુ બાદમાં મરી ગયું. તે વખતે સ્થાનિક વર્તમાનપત્રોમાં એમ છપાયેલ કે આ બાજ જાસૂસી માટે મોકલાયેલાં છે; જે અંગે જુદી જુદી એજન્સીમાં ઉદ્દાપ્રોહ થઈ ગયો હતો. પરંતુ પ્રાથમિક તપાસ બાદ તે આરબ શેખના શિકાર માટેનું બાજ હોવાનું જણાયું. તેની ઓળખ GYR FALCON તરીકે થયેલ. જે ભારતમાં જોવા મળતું નથી.

ત્યાર બાદ જાન્યુઆરી ૨૦૦૮માં ખાવડા નજીક સરહદમાં આવેલ કરીમશાહી ચોકી પાસે મૃત અવસ્થામાં એક બાજ મળેલું. આ બાજ ઓળખી શકાયેલ નહીં. તેનું ‘પોસ્ટમોર્ટમ’ જંગલખાતાએ કરેલ અને તેની દફનવિધિ ભુજ ખાતે કરવામાં આવેલ.

આમ કચ્છમાં પરદેશથી ચાયાવાર પક્ષીઓ તો આવે જ છે, પરંતુ આ રીતે પાળેલાં શિકારી પક્ષીઓ પણ કચ્છમાં આવી જાય છે તેની પક્ષીપ્રેમીઓને જાણકારી થાય તેથી આ નોંધ લખવા પ્રેરાયો છું.

શાંતિલાલ વડુ

સંક્ષિપ્તમાં

❖ રાજપીપળાના પોપટ (Alexandrian Parakeet, *Psittacula eupatria*)નો વધતો પ્રજનન વિસ્તાર વ્યાપ

રાજપીપળાનો પોપટ, મહાલ (ડાંગ જિલ્લો), વઘઈ (ડાંગ જિલ્લો), રાજપીપળા (નર્મદા જિલ્લો), ગંગાસાગર (બનાસકાંઠા જિલ્લો) જેવા વિસ્તારોમાં ગુજરાતમાં જોવા મળેલ છે.

એશિતા મુખરજીના એક રિપોર્ટ મુજબ એનો વ્યાપ જાંબુઘોડા અભયારણ્ય (પંચમહાલ જિલ્લો), રતનમાળ અભયારણ્ય (દાહોદ જિલ્લો), વડોદરા (વડોદરા જિલ્લો), આણંદ (આણંદ જિલ્લો), નડિયાદ (ખેડા જિલ્લો), અમદાવાદ (અમદાવાદ જિલ્લો) અને ભાવનગર (ભાવનગર જિલ્લો) સુધી ફેલાયેલ છે.

એ જ અહેવાલમાં સાબરકાંઠા જિલ્લામાં અને ખેડા જિલ્લામાં એનાં પ્રજનનની નોંધ પણ કરેલ છે.

અનિકા તેરે અને ડો. ભવભૂતિ પારાશર્યએ હમણાં છેલ્લે કરેલ નોંધ મુજબ, આણંદ કૃષિ મહાવિદ્યાલયના નર્સરીનાં જંગલી બદામ (*Wild Almond, Sterculia Foetida*)ના વૃક્ષ પર રાજપીપળાના પોપટનું એક યુગલ છેલ્લાં બે વર્ષથી પ્રજનન કરે છે. નોંધ મુજબ વૃક્ષ પર લગભગ બાર મીટરની ઊંચાઈએ બખોલમાં માળો કરેલ.

આણંદની આસપાસ આ પક્ષીઓ વ્યાપક પ્રમાણમાં જોવા મળતાં હોવાથી વધુ પ્રજનન થતાં હોવાની શક્યતા એમણે વ્યક્ત કરી છે.

શ્રી જયંતિ ગોલાણિયા અને ડો. ઈન્દ્ર ગઢવીએ ૨૦૦૨ વર્ષના શિયાળામાં ભાવનગરના પીલ ગાર્ડનમાં જંગલી બદામ વૃક્ષના બખોલમાં આ પક્ષીઓને જતાં-આવતાં જોયેલ. (ડો. ભાવભૂતિ સાથેના અંગત સંવાદ દ્વારા નોંધ)

અનિકા તેરે અને ડો. ભવભૂતિ, આ પક્ષીઓ ગુજરાતમાં વધુ વિસ્તારોમાં પ્રજનન કરતાં હોવાની ઘણી શક્યતાઓ વ્યક્ત કરી, કાળજીપૂર્વકનાં અવલોકનો નોંધવા,

ભારપૂર્વક સૂચન કરે છે.

ઉપરોક્ત નોંધ રાજપીપળાના પોપટનો વધતો પ્રજનન વિસ્તાર વ્યાપ સૂચવે છે.

(ડો. કેતન ટાટુએ આ જાતિ અમદાવાદમાં જોયાં હોવાની નોંધો, ભુતકાળમાં 'વિહંગ'માં આપી છે. ભાવનગરમાં પણ તેના અવલોકનની નોંધ 'વિહંગ'માં આવી છે. સળંગ અંક ૭, શિશિર ૨૦૦૦, પા. ૮, ડો. કેતન ટાટુ; સળંગ અંક ૧૨, ગ્રીષ્મ ૨૦૦૧, પા. ૧૧-૧૨ એશિતા મુખર્જી તથા અન્ય; સળંગ અંક ૧૩, વર્ષા ૨૦૦૧, પા. ૭-૮, કિશ્રાબા ગોહિલ, સળંગ અંક ૧૪, શરદ ૨૦૦૧, પા. ૧૬, ડો. કેતન ટાટુ. આ પોપટ જ્યાં જ્યાં દેખાય છે ત્યાં ત્યાં તે કુદરતી રીતે ફેલાયો છે કે પછી બંધનાવસ્થામાંથી છટકીને (Feral) તે શોધવું રસપ્રદ થઈ પડે. - ડો. કેતન ટાટુ)

ભાવાનુવાદ : ડો. પીયૂષ પટેલ

(Newsletter for Birdwatchers, Vol.48, No.1, January-February 2008 અંક) માંથી સાભાર

❖ 'ધ ન્યુ ઓડીસી'

મુંબઈ સ્થિત 'બોમ્બે નેચરલ હિસ્ટરી સોસાયટી' અને ઝેક રિપબ્લીકની સંયુક્ત સંશોધન યોજના (co-research project)ના અનુસંધાને ઝેક વૈજ્ઞાનિકોની એક ટીમ ભારત આવી હતી. આ સંશોધન 'પ્રોજેક્ટ' કાળાઢોંક (*Black Stork*)ના સ્થળાંતર પર ચાલી રહ્યો છે. 'ધ ન્યુ ઓડીસી' નામની આ યોજનામાં 'સેટેલાઈટ ટેલીમેટ્રી'નો ઉપયોગ કરી તેના મુખ્ય સંશોધક ડો. લુબોમીર પેસ્કી, કાળાઢોંકની સ્થળાંતરની વિશેષતાઓના કોયડા ઉકેલવાનો પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે.

કાળો ઢોંક એ ભારતમાં જોવા મળતા યાયાવર પક્ષીઓમાંનું એક છે. તે ખાસ કરીને દરિયાકાંઠાના વિસ્તારો માં તેમજ ઉત્તર અને મધ્ય ભારતમાં જોવા મળે છે. જો કે પક્ષીઓ વિશે સંશોધન કરતાં વૈજ્ઞાનિકોના મત મુજબ આ પક્ષીનું સ્થળાંતર એક વણઉકેલ્યો કોયડો છે. છતાં જેટલી જાણકારી છે તે મુજબ આ પક્ષીઓ સાઈબિરીયાના વન

વિસ્તારો (palearctic forest)માં પ્રજનન કરે છે અને શિયાળા દરમ્યાન એશિયા અને આફ્રિકાના વિવિધ વિસ્તારોમાં સ્થળાંતર કરે છે.

વર્ષ ૨૦૦૨માં આ જ 'પ્રોજેક્ટ' અંતર્ગત ઝેંક વૈજ્ઞાનિકોની એક ટીમ ભારત આવી હતી. તેઓ સાઈબિરીયામાં 'રેડીયો ટેગ' કરેલા બે કાળા ઢોંકનું અવલોકન કરી રહ્યા હતા. તેમણે ગુજરાત અને મધ્યપ્રદેશમાં થોડા દિવસ માટે અવલોકન કર્યું હતું. આ શિયાળા દરમ્યાન આ વૈજ્ઞાનિકોએ અન્ય બે કાળા ઢોંકને તેમના શિયાળુ-પ્રવાસ સ્થાનમાં પકડીને 'સેટેલાઈટ ટ્રાન્સમીટર' લગાવવાનું વિચાર્યું અને મહારાષ્ટ્રમાં અકોલા પાસે આ કાર્ય પાર પાડ્યું. ડિસેમ્બર ૨૦૦૭ના છેલ્લા અઠવાડિયા સુધી આ બન્ને ઢોંક એકબીજાથી ૨૦ કિમીના અંતરે હતા. પરંતુ, જાન્યુઆરી

૨૦૦૮ના મધ્યમાં એક ઢોંક અકોલાથી ૨૮૯ કિમી દક્ષિણ તરફ લાતુર જિલ્લાના અહમદપુર પાસે પહોંચ્યો!! વિજ્ઞાનીઓના મતે આ બન્ને પક્ષીઓ માર્ચ ૨૦૦૮ના અંત સુધી આ વિસ્તારમાં રહેશે અને ત્યાર બાદ તેના મૂળ વતન સાઈબિરીયા તરફ પ્રજનન માટે પરત-પ્રયાણ કરશે. આવતા બે વર્ષ સુધી આ બન્ને ઢોંકનું અવલોકન કરવામાં આવશે; જેથી આ રહસ્યમય પક્ષીઓ વિશે ઘણી વધુ જાણકારી મળશે.

સ્ત્રોત :- બ્યુસેરોસ વોલ્યુમ ૧૨ નં.૩ (૨૦૦૭)

બી. એન. એચ. એસ.

લે. ડો. ગીરીશ જયદર

(વૈજ્ઞાનિક, સી.ઈ.ઈ., અમદાવાદ)

અનુ. ડો. ઈન્દ્ર ગઢવી

(પ્રાધ્યાપક, જીવ-વિજ્ઞાન વિભાગ, ભાવનગર યુનિ.)

લક્કડખોદ વિષે ... થોડુંક વધુ

સામાન્ય પક્ષીઓ કરતાં લક્કડખોદનાં અમુક લક્ષણો વિશેષ પ્રકારનાં હોય છે. ખાસ કરીને એમની ખોરાક મેળવવાની અને માળા કરવાની પ્રવૃત્તિઓ. લક્કડખોદ, કડણ કે નરમ, સૂકાં કે જીવંત લીલાં લાકડાંઓને કોરી શકે છે. દિવસ દરમ્યાનની મોટા ભાગની પ્રવૃત્તિઓમાં વૃક્ષનાં થડ, છાલ કે ડાળીઓને કોરતાં હોય છે. એ ચાંચ ઢોકવાનો અવાજ જ એમની ઓળખાણ અને હયાતીની જાણ કરે છે.

વિશેષ લક્ષણો :

(૧) તેમનાં પગનાં પંજા ઝાંચગોડકટીલસ (zygodactylous foot) પ્રકારના છે; એટલે કે પહેલા અને ચોથા નંબરની આંગળીઓ પાછળ તરફ અને બીજા અને ત્રીજા નંબરની આંગળીઓ આગળ તરફ હોય છે. આવી રચનાને લીધે તેઓ વૃક્ષના થડ ઉપર સીધા ચડી શકે છે અને થડ પર તેમની પકડ મજબૂત રહે છે.

(૨) તેમની ટૂંકી પણ મજબૂત પૂંછડી સીધા ઉપર ચડવામાં મદદ કરે છે, ત્રીજા પગની ગરજ સારે છે.

(૩) તેમનું મુખ્ય કામ, ચાંચ વડે સતત વૃક્ષની છાલને કોરવાનું છે. આ રીતે પડેલા છિદ્રમાં જીભ પેસાડીને નાની જીવાતોને આરોગે છે. વૃક્ષની છાલને સતત ઢોકતા રહેવાની ક્રિયાને લીધે મગજ પર ખૂબ આંચકા આવતા રહેતાં હોય છે. કહેવાય છે કે ચાંચથી થડને ઢોકવાના આઘાતની ગતિ ૨૦ કિ.મી./કલાકની હોય છે અને તે ૫ દિવસમાં પાંચથી સાત હજાર વાર. મસ્તકનાં સ્નાયુઓની વ્યવસ્થા એવી છે કે આ આંચકાઓ શોષાઈ જાય અને મગજને ઓછામાં ઓછું નુકશાન થાય. આજુબાજુ પાણીનું પ્રમાણ વધારે હોય છે જે મગજને તરતું રાખે છે અને ગાદી બની આધાર આપે છે.

(૪) થડમાં છિદ્ર પાડવા માટે એમની ચાંચ ધારદાર, તીણી, મજબૂત અને પહોળા પ્રાચાવાળી હોય છે.

(૫) નાકનાં છિદ્રો લગભગ પીંછાથી આવરિત છે, જેથી હવામાં ઊડતા લાકડાનો વહેર કે યુબ નાકમાં ન જાય

(૬) જીભ અતિશય લાંબી છે, જીભની અંદર રહેલી ગ્રંથિઓ જીભ ઉપર ચીકણું પ્રવાહી ફેલાવતી રહે છે.

સંકલન : ડો. પીયૂષ પટેલ

પક્ષીઓનું અવલોકન - પોરબંદર

શહેર ઔદ્યોગિક નગર બની રહ્યું છે અને પર્યાવરણ અને પક્ષીઓ પ્રત્યે નાગરિકો ખૂબ જ ઓછા સભાન બની રહ્યાં છે. પ્રકૃતિ વિના માનવસભ્યતા ટકાવવી મુશ્કેલ છે. બાળકોને પર્યાવરણ શિક્ષણ આપીએ છીએ તેમાં તેને પક્ષી, પશુ અને કુદરતી પર્યાવરણનું મહત્વ જેટલું સમજાવીએ તેટલું ઓછું છે.

છાયાના નગરપાલિકા વિસ્તારમાં આવેલ 'શ્રી સ્વામિનારાયણ ગુરુકુળ' એક વિશાળ શૈક્ષણિક સંકુલ છે. ગુરુકુળની પ્રાથમિક, માધ્યમિક અને અંગ્રેજી શાળાના અલગ અલગ મેદાનમાં, વિરામમાં બાળકો નાસ્તો કરે અને વિરામ પૂર્ણ થાય ત્યારે કબૂતર, હોલા, ચકલી અને ખાસ તો ૮ થી ૧૦ની સંખ્યામાં સફેદ કાંકણસાર રોજ ચણવા માટે આવે છે. બપોરના સમયે મેદાનમાં જ્યારે કોઈની ચહલપહલ ના હોય ત્યારે શાળાના મેદાન ઉપર આ નિર્દોષ પક્ષીઓનું સામ્રાજ્ય સ્થપાઈ જાય છે. પક્ષીઓને પાણી પીવા માટે સિમેન્ટની નાની, બે ઈંચ ઊંડાઈની પાણીની કૂંડી બનાવી છે. આપણા આંગણાંમાં પક્ષીઓ આ 'સ્વીમીંગ પૂલ'માં સ્નાન કરવાની મજા બરોબર બપોર વચ્ચે માણે છે. ચણ ચણી, સ્નાન કરી 'કેમ્પસ'માં પસાર થતા વીજળીના તાર ઉપર વિરામ કરે છે. 'શ્રી સ્વામિનારાયણ ગુરુકુળ'માં લીમડામાં કોયલ પરિવારે કાયમી નિવાસ કરવાનું નક્કી કર્યું છે. સવારના પાંચ વાગ્યાથી પોતાની હાજરી સુમધુર કંઠે પુરાવે છે અને આખો દિવસ બોલીને, "આ પરિવાર અહીં જ છે, 'સી.એલ.' પર નથી તેની ગુરુકુળવાસી સંતો, વિદ્યાર્થીઓને પોતાના ટહુકા દ્વારા જણાવે છે. ક્યારેક કાગડા અને કોયલ વચ્ચે ઝગડો જરૂર થાય છે! કારણ કે ચતુર કાગડાના માળામાં કોયલ પોતાના ઈંડાં મૂકે અને માદા કાગડો તેનું સંવર્ધન કરે. આ એક કુદરતી ઘટના છે જે પક્ષી જગતમાં બને છે; તે ઘટનાનું દર વર્ષે પુનરાવર્તન થાય છે. પક્ષીઓના સુમધુર જુદા જુદા પ્રકારના અવાજથી શહેરની વચ્ચે પણ નૈસર્ગિક વાતાવરણ અનુભવાય છે. આ તમામ બાબત

ગુરુકુળ સંકુલમાં મોટાં થયેલ વૃક્ષોને આભારી છે. માટે આંગણાંમાં વૃક્ષો ખાસ વાવવા જોઈએ, રોપવા - ઉછેરવા જોઈએ.

જાગૃતિબેન પરમાર

પ્રાચાર્યા, શ્રી સ્વામિનારાયણ પી.ટી.સી.કોલેજ, છાયા, પોરબંદર

■ 'વિહંગ' મળે છે. પક્ષીપ્રેમ તો હતો; પરંતુ પક્ષીનિરીક્ષણની ટેવ 'વિહંગ'ના વાચનથી જામી છે. પંખીઓ જોયા કરું છું. પરંતુ ઉંમર થવાથી કાન ગયા છે. પક્ષીઓના અવાજ સાંભળવાની અનેરી મજા માણવાનું ગયું. ચકલી માળો કરવા ઘરમાં ઊડાડીડ કરતી અને આયનામાં ટીક ટીક કરતી હમણાં જોવા મળી. રાજ થવાયું. આ પ્રાથમિક નિવાસી શાળા છે. શાળામાં ચબૂતરો બનાવ્યો છે. મોટું તળાવ છે. જો કે આવરો નથી તેથી પાણી નથી. લીમડા ઘણા છે. હજી ૧૦૦૦ વૃક્ષો વાવવા છે જેથી નાનકડું પક્ષી અભયારણ્ય બની રહે. વિવિધ પંખીઓને ઓળખવા પ્રયત્નશીલ છીએ. 'વિહંગે' પંખીપ્રેમ ખીલવ્યો છે. પક્ષીઓ વિશે પુસ્તક ખરીદ્યું છે; દૂરબીન ખરીદ્યું છે. પછી જોઈ લો પક્ષીઓના રૂપ રંગ, ચાલ, ઉડાન જોવાની મજા.

- 'માણ્યું તેનું સ્મરણ' લેખ ખૂબ જ ગમ્યો. સરસ, આકર્ષક. વાંચ્યા કરીએ તેવો સરસ અને સાથે પ્રભાવ પાડે તેવો લેખ વાંચી આનંદ થયો.

'વિહંગે' તો અમને કુદરત તરફ પ્રેર્યા છે. અહીં નાનકડાં પંખી અભયારણ્યના કોડ છે. માર્ગદર્શન આપો.

શંભુભાઈ યોગી

સંચાલક, નવજીવન આશ્રમ શાળા, મર્જુદ, તા. પાટણ ૩૮૪૨૬૦

■ પક્ષીનિરીક્ષક મિત્રોને વિનંતી

આપણે સર્વે રસ લઈ આપણી આસપાસના વિસ્તારમાં અનુકૂળ જગ્યાઓએ પંખીઓને ખોરાક પૂરો પાડતાં વૃક્ષો જેવાં કે, પીપર, પીપળો, વડ, ઉમરો, બોરસલી આવતા ચોમાસામાં વાવીએ. જળાશયો નજીક દેશી બાવળ

પાસ વાવવાં. પાણીનાં પંખીઓ બગલો, ઢોંક, કાજિયા, ચમચા, સર્પગ્રીવ, કાંકણસાર તેમાં માળા કરી પોતાનો વંશવેલો વધારશે. આ કામમાં નગરપાલિકાના સભ્યો તેમજ તેના અધિકારીઓ વગેરેનો સાથ મેળવવા પ્રયત્ન કરવો. આમ થાય તો આપણે કેવળ પક્ષીપ્રેમી ન રહેતા પ્રકૃતિપ્રેમી પણ બની શકીએ.

જયપાલસિંહ જાડેજા
જામનગર

☐ 'વિહંગ' વર્ષા ૨૦૦૮ના અંક બદલ ધન્યવાદ. આપના સંપાદકીય લેખમાં પક્ષી અને એમના જીવનમાં સર્વસ્વ એવાં વૃક્ષોના મહત્ત્વને ધ્યાનમાં લઈ, સહુ નિસર્ગ પ્રેમીઓને વૃક્ષસંરક્ષણ અને સંવર્ધનમાં સાથે જોડાવવા આમંત્રિત કરવામાં આવેલ છે. વિશેષ કરી છેલ્લા ત્રણ ફકરામાં, વૃક્ષ-બીજ સંગ્રહ કરી, વૃક્ષ-ઉછેર કેન્દ્રો ઊભાં કરવાની હાકલ કરી છે, એ બદલ વિશેષ લાગણી અનુભવું છું.

વૃક્ષ અને વાનીકિ સાથે જોડાયેલો એકેએક વિચાર, શબ્દ અને કાર્ય ત્યારે જ સાર્યક ગણાશે, જ્યારે સર્વ વૃક્ષપ્રેમીઓ હાથમાં હાથ મિલાવી વધુમાં વધુ વૃક્ષોના સંરક્ષણ માટે સજાગ થશે. વૃક્ષો વિષેની માહિતી, એમનાં પાન, ફૂલ, ફળ અને બીજ સુધીના જીવનના ઘટનાક્રમ, અને એમના નર્સરીથી માંડી મહત્તમ આકાર ધારણ કરવાની વાતોને 'વિહંગ' પક્ષીઓના જીવન સાથે સાંકળી રહ્યું છે. આ બાબતને હું ખિરદાવું છું.

વૃક્ષ સંવર્ધનને વધુ વ્યાપક બનાવવું એ દરેક પ્રકૃતિપ્રેમીનો ધર્મ હોવો જોઈએ એવું મને લાગે છે.

'વિહંગ'ની આ પહેલ અતિ મહત્ત્વની છે અને કદાચ સમયસરની નીવડે એવી મને આશા છે. 'કલાઈમેટ ચેન્જ' એ માનવ અથવા પ્રકૃતિ સર્જિત હશે અને એ કદાચ આજથી ૨૦, ૩૦ કે ૪૦ વર્ષના અંતે મહાવિનાશ સર્જશે...' આવા વિષયોની ગડમથલમાં છેલ્લાં ૫ વરસમાં ઉત્પન્ન થયેલાં, લાખો પ્રજાતિઓનાં અગણિત બીજ આપણે ગુમાવી બેઠા છીએ. કુદરત આપણને હજુ કેટલાં વરસ સહન કરી શકશે? અને આપણી પાસે દુર્લભ જાતિઓના સંરક્ષણ માટે, કુદરતી સંપદાના રક્ષણ માટે હજુ પૂરતું માનવબળ સુધ્ધાં ભેગું થયું નથી. વૃક્ષ-બીજ અને તત્સમ નર્સરી તો પછી બનશે, પહેલા વૃક્ષ સંરક્ષણનું બીજ આપણે બધા હૃદયમાં વાવીએ.

ડૉ. જીતેન્દ્ર જી. ગવળી

૩૦૧, આલભ એપાર્ટમેન્ટ, અરવિંદ આશ્રમ સામે, શંકર ટેકરી,
દાંડિયાબજાર, વડોદરા-૧

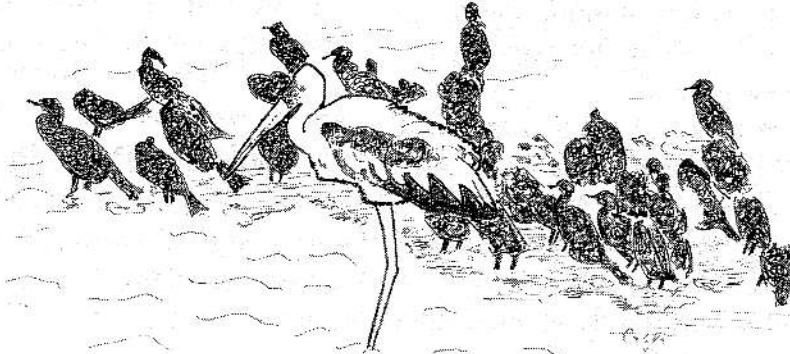
☐ 'વિહંગ' જુલાઈ ૦૮ અંક ૩નો સંપાદકીય લેખ વાંચી આ પત્ર લખી રહ્યો છું. 'વિહંગ' બીજ એકત્રીકરણ અભિયાનમાં સૌને આમંત્રે છે તો આ આમંત્રણ અમે સહર્ષ સ્વીકારીએ છીએ અને અભિયાનમાં જોડાવા ઈચ્છીએ છીએ.

વૃક્ષારોપણ, વૃક્ષ સંવર્ધનના કાર્ય જોડે તો વર્ષોથી સંકળાયેલા જ છીએ. અત્રે પડતર જમીનમાં બીજ પણ રોપવામાં આવે છે. વધારાનાં બીજ વનવિભાગની નર્સરી તથા ખાનગી નર્સરીમાં મોકલવામાં આવે છે.

અવાર-નવાર આ કાર્યની માહિતી મોકલતા રહીશું. શક્ય હોય તો ગ્રામવન ઊભું કરવા તૈયારી કરીશું.

મગનભાઈ પટેલ

વિશ્વ મંગલમ્ આશ્રમ, બાડોદરા, તા.હાંસોટ, જિ. ભરૂચ
૩૯૩૦૩૦

ગીર અને ગિરનારનાં વૃક્ષોનું વૈવિધ્ય, તેમના અસ્તિત્વની સમસ્યા અને સમાધાન

સૌરાષ્ટ્રમાં માત્ર ગીર અને ગિરનારમાં જંગલ કહી શકાય તેવું બચ્યું છે. આ જંગલમાં રાયણ, કરમદા, ટીમરૂં, કાળાજાંબુ, જલજાંબુ, ધ્રામણ, બોર, ગંગેડા, લોધરી, ઊંભ, ઉંબરા, અંબેડા, ડુંગરી કેરી, નેવરી, કેરડા, ઠીકરી, વરૂણ, મોલેડી, હરડે, બહેડા, આંબળા, કાકડ, રોહિયા, કંથાર, આસીત્રો, હરમો, ઈન્ગોરિયા, મોઝાડ, ઘુટબોરડી, આંબલી, મહુડા વિગેરે ફળો તેમજ ફળઝાડનું આગવું મહત્ત્વ છે. આ વૃક્ષો, પક્ષીઓ અને અન્ય જીવોને ખોરાક અને આશ્રય પૂરો પાડે છે, જે જૈવિક વૈવિધ્યનો આધાર સ્થંભ છે.

કલમ, નેવરી, રંગારી અને શિરિષ જેવાં વૃક્ષોનાં ફૂલો આ જંગલને મધુર સુવાસથી ભરે છે. સુંદર પુષ્પોવાળાં વૃક્ષોમાં જોઈએ તો શીમળો, ગરમાળો, ખેર, પ્રાસવી, જંગરિયો ખાખરો, કપીલો, કેસૂડો, સાગ, કોદારો વગેરે છે. વૃક્ષોની પોતાની સુંદરતામાં કિલાઈ, કુસુમ, કડાયો વિગેરે વૃક્ષોનો સમાવેશ થાય છે.

ગીર અને ગિરનારની ઉપરોક્ત પ્રાકૃતિક સંપદા સારી રીતે જળવાઈ રહે તે જોવાની જવાબદારી આપણી બધાની બની રહે છે. દિવસે દહારે મનુષ્યો, પશુઓ અને ઉદ્યોગોનાં આક્રમણો સામે આ જંગલ કેટલું ટકશે તેના વિશે કહી શકાતું નથી. બળતણ, ચારા, ઔષધિ અને અન્ય ઉપયોગિતાને કારણે કપાવાને લીધે અમુક વૃક્ષો ખૂબ જ ઘટતાં જાય છે. હરડે અને પાટલાં જેવા વૃક્ષો માત્ર ગણી શકાય તેટલી સંખ્યામાં જ ઉપરોક્ત જંગલમાં બચ્યાં છે. આવાં વૃક્ષો પોતાના અસ્તિત્વ માટે ઝગૂમી રહ્યાં છે. આ ઉપરાંત, સીસમ અને બીયા જેવા કીમતી વૃક્ષો તેમજ વૃક્ષ કહી શકાય તેવા કદના ખેર, સાજડ, હળદરવો વિગેરેનાં વૃક્ષો ખૂબ જ ઘટી ગયા છે. ગીર અને ગિરનારના મૂલ્યવાન વૃક્ષોની વાત કરીએ તો તેને આપણે ત્રણ ભાગમાં વહેંચી શકીએ. (૧) ભાગ્યે જ જોવા મળતાં વૃક્ષો (૨) અલ્પ પ્રમાણમાં મળતાં વૃક્ષો (૩) ઘટી રહેલાં વૃક્ષો.

(૧) ભાગ્યે જ જોવા મળતાં વૃક્ષો :

હરડે, વારીંગ, મોઝાર, અંજન, હોગ, સાલેડી (ગિરનાર), કિલાઈ, ફલખડો, રોહિણી, વરૂણ, મહુડા,

અંબાડો, હળદરવો, કોદારો, ખાટીચામોલ, કુસુમ, ગંગેડી, ગુંદી, કાળોઉંબરો, પ્રાસ, સવન, ગોલ, પાટલા, ગંગેટી વિગેરે.

(૨) અલ્પ પ્રમાણમાં મળતાં વૃક્ષો :

બીયો, ખેર, શીમળો, જંગરિયો ખાખરો, ભ્રમરછાલ, આસન, કાંચનાર, ડીકામાલી, ગરમાળો, કાકડ, કપીલો, મરખો, સીસમ, ઊંભ, તાડ, અરીઠા વિગેરે.

(૩) ઘટતાં જતાં વૃક્ષો :

કડાયો, બીલી, ટીમરૂં, આંબળા, ઈન્દ્રજવ, રાયણ, સરગવો, વિકળો, ઉંબરો, વડ, પીપળા, સાજડ, મીંઢોળ, ઘુટબોરડી, આસુન્દ્રો, જાંબુડા, જંગલીઆંબા (ડુંગરી કેરી), રાવણા, મોલેડી, ખજૂરી, વઢવેડિયો, વાંસ, શિરિષ, ખીજડા, ધાવડો, કલમ, દેશી આંબલી, નેવરી વિગેરે.

ઉપરોક્ત દર્શાવેલ ત્રણેય પ્રકારનાં જૂથમાં વૃક્ષોનો જે ઘટાડો થયો છે તે અંગેનાં કારણો તપાસીએ.

૧) ઉપયોગિતાની દૃષ્ટિએ મૂલ્યવાન હોવાને કારણે વૃક્ષોનો નાશ થવો, જેમ કે સીસમ.

૨) ચારાના ઉપયોગને કારણે વૃક્ષોમાં બંધાતા ફળ-ફૂલ અટકી જવાથી નવાં વૃક્ષો થતાં નથી, જેવા કે, રાયણ, રોહિણી, આસન, ધ્રામણ વિગેરે.

૩) ચારાના ઉપયોગને કારણે સમગ્ર વૃક્ષોનો નાશ થવો જેવાં કે, આસન, રોહિણી, રાયણ વિગેરે.

૪) ઈમારતી લાકડા તરીકે બીનઅધિકૃત રીતે વૃક્ષોનો નાશ કરવો, જેવાં કે સાગ, સાજડ, હળદરવો, સીસમ, વાંસ, વિગેરે.

૫) વૃક્ષોની છાલ ઉખેડી નાખવાથી વૃક્ષો સુકાઈ જવા જેવા કે કાંચનાર, કડાયો, બીયો, શીમળો વિગેરે.

૬) ચરિયાણના કારણે નાના રોપાઓનો નાશ થવો.

૭) મેળા પરિક્રમા માટે રસ્તા બનાવવા, માટી ખોદકામ, ધોવાણ વિગેરે કારણે વૃક્ષોનો નાશ થવો.

૮) બીડી - પાન કે અન્ય હેતુ માટે મોટા પાયે પાન એકત્ર કરવાથી જેમકે, ટીમરૂં, બીલી, ખાખરો વિગેરે.

૯) જંગલની આસપાસ બળતણ માટે વૃક્ષોનો નાશ કરવાથી.

૧૦) પરિક્રમા જેવા મેળાવડા દરમિયાન પ્લાસ્ટીક, સાબુ, શેમ્યુ, ડિટરજન્ટ તથા અન્ય કેમીકલના કારણે અમુક જલીય વનસ્પતિનો નાશ થાય છે, જેમ કે પ્રાસ.

૧૧) જંગલમાં અવારનવાર દવ લાગવાથી વૃક્ષોનો નાશ થાય છે.

૧૨) ગાંડો બાવળ અને લેન્ટાના જેવી વનસ્પતિનું બીજ જંગલમાં આવવાથી ઉપરોક્ત દર્શાવેલ વૃક્ષો સાથે હરિકાઈ થવાથી સંખ્યા ઘટે છે.

૧૩) ફળ-ફૂલ વિગેરે જંગલમાંથી ઉતારતી વખતે વૃક્ષને કાપી નાખવાથી નાશ થવાના કારણે તથા બીજનો નાશ થવાથી.

આપણે જે ઉપર મુજબનાં કારણો જોયા તેના નિવારણ માટે, ઉપરોક્ત વૃક્ષોની સંખ્યા વધારવા અને તેમના વચ્ચેનું સંતુલન સુધારવા માટે નીચે મુજબના ઉપાયો કરવા જોઈએ.

૧) દુર્લભ વૃક્ષોનાં સારાં બીજ એકઠા કરી રોપા બનાવી પુનઃવાવેતર કરવું.

૨) વૃક્ષોના બીજ મોસમમાં ઉતારી યોગ્ય રીતે સંગ્રહ કરી ચોમાસા દરમિયાન છંટકાવ કરવાથી વૃક્ષો સારી રીતે

થઈ શકે છે.

૩) ઉપરોક્ત જે કંઈ કારણો દર્શાવ્યા છે તેને નિવારવાનાં પગલાં લેવાં.

૪) લોકોમાં આ વૃક્ષોનો પરિચય કરાવી અને લોક ભોગ્ય બનાવવા તથા ઔષધિઓની સ્થાનિક જરૂરિયાત સંતોષવા ગામડે-ગામડે ઔષધિ-વનો બનાવી ગીર અને ગિરનાર પરનું ભારણ ઘટાડવું.

૫) જંગલ ખાતાની ચીલાચાલુ નર્સરીમાં ઉપરોક્ત વૃક્ષોનાં રોપા બનાવી પુનઃવાવેતર કરવું.

૬) ગીર અને ગિરનારના જંગલ અને વગડાના એક-એક ઝરણા, નાળાને દરેક સ્કૂલ કોલેજો દ્વારા દત્તક લઈ પથ્થરના પાળા બનાવી ('નાળા પ્લગીંગ' કરી) જમીનનું ધોવાણ અટકાવવું અને જંગલનું પાણી જમીનમાં ઉતરે તેવા પ્રયાસો હાથ ધરવા.

૭) મેળા પરિક્રમા દરમિયાન સ્થાનિક લોકોમાં ઉપરોક્ત મુલ્યવાન વૃક્ષો બાબત લોક જાગૃતિ ઊભી કરી તેના જતનના પ્રયાસો હાથ ધરવા.

મો. રસિકભાઈ ભટ્ટ

એ-૨૨. જનકપુરી સોસાયટી, ઝાંઝરા રોડ, જુનાગઢ

બુલબુલની ચાલાકી

હું પાણીકાંઠે જરા વિસામો લેવા બેઠો હતો ત્યાં એક લલેડાંનું ટોળું ચરતું ફરતું હતું અને પાંદડા ઊંચકાવીને અંદર ભરાઈને સંતાઈ બેઠેલી કંસારી શોધતું હતું. એક બુલબુલ આ લલેડાંનું ધ્યાન રાખી પાસેના બાવળની ડાળ ઉપર બેઠું હતું. એક લલેડાંએ કંસારી શોધી કાઢી અને ચાંચમાં પકડીને જમીન સાથે પછાડી, ખાવાની તૈયારી કરી તે પહેલાં જેવી તેણે પેલી કંસારી જમીન પર મૂકી કે તરત જ, પેલા બુલબુલે જાણે કોઈ શિકારી પંખી પસાર થતું હોય એમ 'પીટ્ટ પીટ્ટ પીટ્ટ' ચઢાવો (Alarm Call) આપ્યો. આ ચઢાવાથી ગભરાઈને આખું લલેડાંનું ટોળું ઊડી નીકળતું જણાતાં, પેલું કંસારી શોધનાર લલેડું પણ પોતે શોધેલું ખાજ પડતું મૂકીને ઊડી ગયું. પેલી કંસારી ત્યાં જ પડી રહી. આ પહેલી કંસારી ઉપર તો પેલા બુલબુલનું ધ્યાન હતું જ; એટલે તે તરત જ નીચે ઊડી આવી કોઈકે શોધેલો મીઠો મેવો લઈ ઊડી ગયું અને બે ચાર વખત ડાળી સાથે પછાડાટ આપી પોતાના પેટમાં ઓરી દીધો. જે સમયે તેણે ચઢાવો આપ્યો તે વખતે મેં આસપાસ નજર કરી, પણ કોઈ શિકારી પ્રક્ષી દેખાયું નહિ; ત્યારે મને હસવું આપ્યું કે આ તો તે બુલબુલે બીજા પાસેથી શિકાર પડાવી લેવા માટે ગોઠવણ કરી હતી!

ઉપર પ્રમાણે પંખીઓ પણ પોતાની આવડતનો ઉપયોગ કરે છે ખરાં. આપણાં પંખીઓમાં બુલબુલ, કાળા કોશી જેવાં પંખીઓ છે; જે એટલી બધી ચપલ નજરનાં છે કે દૂર આવતા દુશ્મનને જોઈને તે તરત જ ભયસૂચક બોલી કરી બીજાં ગભરું પંખીને ચેતવણી આપી દે છે; અને આવા પંખી તે ચઢાવાને સમજી ત્વરિત ગતિએ ઊડી સંતાઈ જાય છે. આ દાખલામાં બુલબુલે કોઈકે શોધેલો શિકાર પડાવી લેવા માટે ભયસૂચક બોલીનો ઉપયોગ કર્યો હતો.

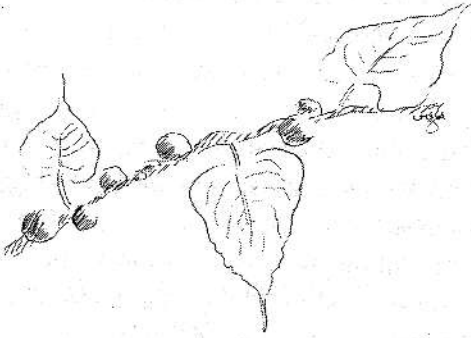
સ્ત્રોત: 'કુદરતની કેડીએ-૧'

લેખક: સ્વ. પ્રદ્યુમ્ન કંચનસાય દેસાઈ, પ્રકાશક: સંસ્કાર સાહિત્ય મંદિર

પીપળાનું વૃક્ષ

ડૉ. જીતેન્દ્ર જી. ગવળી

સંસ્કૃતમાં પીપળ, અંગ્રેજીમાં 'બો ટ્રી' અથવા 'પીપલ ટ્રી' નામે પ્રચલિત પીપળો (*Ficus religiosa*) એ આપણા હિન્દુસ્તાનના વતનીઓ માટે સૌથી પવિત્ર વૃક્ષ છે. ઘણા શુદ્ધ ગુજરાતી નામોનું/શબ્દોનું રોજિંદો લોકબોલીમાં સહજ રીતે અપભ્રંશ થયેલ છે. ઘણાં વૃક્ષોનાં નામ જેવાં કે, પિંપળ ને પિપળો, ઉબર ઉબરો, ઉબરડો; વડ ને વડલો વિગેરે મળેલાં છે એનું કારણ આ વૃક્ષોનો સર્વત્ર પ્રસાર અને લોકજીવનમાં એમનો ઘનિષ્ઠ સંબંધ જ હોવું જોઈએ. જેમ કોઈ વ્યક્તિ આપણી નજીક આવી જાય અને તે વ્યક્તિ માટેના બધા જ માનવાચક અવતરણો આપણા સંભાષણોમાં લુપ્ત થાય છે.

પીપળાનું ઊદ્ભવસ્થાન ભારતભૂમિ છે. હિમાલયના ઉતારવાળા પ્રદેશોથી દક્ષિણ ભારત અને શ્રીલંકા તથા મ્યાનમાર જેવા દક્ષિણ-પૂર્વના પ્રદેશોમાં આ વૃક્ષ કુદરતી રીતે ફેલાયેલ છે. આ વૃક્ષને હવે, લગભગ બધા જ દેશોમાં ઊગાડવામાં આવ્યું છે. આપણે જાણીએ છીએ તેમ, પીપળાનું વૃક્ષ લગભગ ૨૦ મિ. ઊંચું થાય છે અને એની ટોચની ડાળીઓ ઉપર લાંબી દાંડીવાળાં પાન ઊગે છે. પિપળ વૃક્ષનું થડ મોટે ભાગે નહીંવત છાલ ધરાવતું હલકા બદામી-પીળાશ પડતા રંગનું હોય છે અને એની ઉપર એક સે.મિ. સુધી જાડી રાખોડી રંગની છાલ હોય છે,

જેને કાઢવાથી અનિયમિત આકારમાં તૂટતી હોય છે. પીપળ પાન શરૂઆતમાં રતાશવાળુ ચળકતું હોય છે અને ત્યાર બાદ ઘાટ્ટો લીલો રંગ ધારણ કરે છે. આ પાન આપણ સહુને ખબર છે તેમ મજબૂત જાળીદાર શિલાન્યાસ ધરાવે છે. પીપળ વૃક્ષના પાન જેવાં જ પર્ણો ધરાવતી પરંતુ ટૂંકી ટોચ ધરાવતી અને બૂઠી ટોચ હોવાથી થોડા અલગ દેખાવવાળાં પર્ણો ધરાવતા વૃક્ષને પાયર અથવા પીપળી કહેવાય છે, જે એક બીજી જાતિનું વૃક્ષ છે. આ ઉપરાંત થોડી નાની ઘટા ધરાવતી, વિશેષ કરી ડુંગરો ઉપર પથ્થરોમાં ઊગતી 'ખડક પાયર' નામની પિપળ જેવા દેખાતી પ્રજાતિ સુધ્ધાં ભિન્ન છે.

પીપળાનાં હૃદય આકારનાં આ પર્ણોની લાંબી ટોચ ઘણી વખત એક બાજુએ થોડીક વળેલી હોય છે. લાંબી દાંડી અને વળેલી ટોચ હોવાથી હલકા પવન સુધ્ધાંથી પીપળપાન સતત ડાબે-જમણે હાલ્યા કરે છે. નવપલ્લવિત પીપળાનાં પાન ઉપર મીણ (wax) હોવાને કારણે સૂર્યકિરણો પરાવર્તિત થાય છે અને સંપૂર્ણ ઘટા ઝળહળતી લાગે છે. ચોમાસા બાદ આ વૃક્ષની ડાળીઓ ઉપર, પાનની દાંડીના જોડાણ નજીક થોડીક ઉપરની બાજુએ જોડકામાં નાના, લીલા ટેટા દેખાવાના શરૂ થાય છે અને દિવાળીની આસપાસ એ મોટા થયેલા જોવામળે છે. નવેમ્બર-ડિસેમ્બર સુધીમાં આ ફળો રાતાં અથવા પાર-જાંબલી વટાણા જેટલા થાય છે. ત્યાર બાદ પાન ખરવા માંડે છે અને કેવળ પાકેલ ફળોવાળી ડાળીઓ દેખાય છે. આવા જોડકામાં થયેલા ટેટાની અંદર ખસખસ જેવડાં ઝીણાં બીજ ઉત્પન્ન થાય છે.

બ્લાસ્ટોફેગા ક્વાડ્રીસેપ્સ (*Blastophaga qudriceps*) નામનાં ભમરી કુળનાં કીટકો દ્વારા મુખ્યત્વે પીપળમાં ફલીકરણ થાય છે. ફલીકરણની જટીલતા, ભેજાબાજ કુદરતનાં રહસ્યોને પ્રમાણિત કરે છે.

સમસ્ત વનસ્પતિ જગતમાં ફલીકરણ માટે સમય અને જમીન અંગોના સ્થાનની ચોકસાઈ સચોટ રીતે જળવાયેલી હોય છે. સર્વ ફાયકસ (પીપળો, ઉમરો, વડ

વગેરે) પ્રજાતિઓમાં ફલનકર્તા કીટકો, એમના પરિસરતંત્રના સૂક્ષ્મ બદલાવો, બાહ્ય રચના અને પારસ્પરિક વ્યવહારોમાં એક મજબૂત તારતમ્ય હોય છે. પાકતા ટેટાની અંદરના સૂક્ષ્મ વાતાવરણમાં થતા ફેરફારો બ્લાસ્ટોકેંગા ક્વાટ્રીસેપ્સ ભમરીનાં નર અને માદા કીટકો વચ્ચેના વ્યવહારોમાં બદલાવો લાવી એમની કાર્યશીલતા નિયંત્રિત કરે છે. પીપળાના એક ટેટામાં અનેક નર અને માદા ફૂલો હોય છે. નર ફૂલો ટેટાના ઉપરના ભાગમાં જ્યારે માદા ફૂલો (જેને 'ગોલ ફૂલાવર' કહે છે) ટેટાની નીચેની બાજુએ હોય છે. ટેટામાં પ્રથમ નર ફૂલો પાકે છે, માટે એમનાં પરાગકણ પ્રથમ પુષ્પ થાય છે. તે સમયે ટેટાની અંદર કાર્બન ડાયોક્સાઈડ અને ઓક્સિજન વાયુનું પ્રમાણ દસ-દસ ટકા હોય છે અને નહીવત્થી થોડાક અંશે ઈથિલીન વાયું હોય છે. બ્લાસ્ટોકેંગાના નર કીટકો ગોલ ફૂલોમાં જ્યાં માદા કીટકો હોય છે ત્યાં નાના છિદ્રો બનાવી અંદર જઈ માદા કીટકોને ફલિત કરે છે અને આ સમય દરમિયાન નર સક્રિય અને માદા કીટકો લગભગ નિષ્ક્રિય હોય છે.

પરંતુ, ત્યાર બાદ ટેટાની અંદરનું વાતાવરણ બદલાય છે. બહારની હવા અંદર (ટેટાની) દાખલ થાય છે અને અંદરનું વાતાવરણ બદલાય છે. એના પરિણામસ્વરૂપે નર કીટકો નિષ્ક્રિય થાય છે અને માદા કીટકો સક્રિય થાય છે. પછી તેઓ એમના 'ગોલ' છોડી દઈ નરપુષ્પોનાં પરાગકણોના થેલાઓ ભરવા લાગે છે. આવી માદાઓ ટેટાની બહાર નીકળે છે અને નર દ્વારા છીંદ્ર પાડેલા બીજા ટેટામાં જાય છે. આમ નર અને માદા કીટકોનો અલગ સમયનો રવૈયો એ કેવળ એમના જીવનચક્રને જ ચલાવવામાં મદદ નથી કરતું પરંતુ ટેટામાં ફલન કરી બીજા ધારણાની મહત્વની જવાબદારી પૂરી કરે છે. આવી જ રીતે ફાયક્સની બીજા પ્રજાતિઓમાં (વડ-ઉંબરો જેવાં વૃક્ષોમાં) પોતાના ફલન કરતાં ચોક્કસ ભમરી પ્રજાતિનાં કીટકો છે. આવા ફલન કરતાં કીટકોનું જીવનચક્ર, ટેટાનું આંતર અને બાહ્ય વાતાવરણ, નર અને માદા ફૂલોના આકાર, અને તેમના પાકવાના સમય, આ બધામાં કુદરતે એક અજબ સંયોજન ઊભું કર્યું છે. આપણે એ યાદ રાખવું પડે કે, કુદરતી ચક્ર એ કેવળ ઘાટ-આકાર એટલે કે અવકાશ (Space) અને

ઘટનાઓ પૂરતાં જ મર્યાદિત નથી પરંતુ તે વખતે હાજર વાતાવરણ, અજૈવિક પરિબળો અને સજીવોની શારીરિક ક્ષમતા, એ બધાના સરવાળાનું પરિણામ હોય છે.

હવે આવું અસંખ્ય બીજાં વાળું પાકું ફળ (ટેટું) આરોગવા માટે ઘણાં પશુ-પક્ષીઓ તૈયાર હોય છે. પક્ષીઓમાં કાબર, બુલબુલ, કોયલ, પોપટ અને પ્રવાસી પક્ષી વૈયાં (Rosy Starling) ઉપરાંત, પીપળા ઉપર હમેશાં અસંખ્ય કીડી-મંકોડા અને એમને આરોગવા કાર્યોડા દેખાય છે. ટેટા ખાવા માટે ખિસકોલી અને વાંદરા પણ આવતા હોય છે. બહુ જ વિરાટ એવા જૈંક પીપળાના થડિયાને અડીને આવેલ મૂળીયાની ખાંચોમાં ક્યારેક પાટલા ઘો (Monitor Lizard), ઉંદર અને સાપ જેવાં પ્રાણીઓ પણ જોવા મળે છે. ગામના તળાવની બાજુમાં પીપળાની ટોચ ઉપર બેઠેલાં મોર, બગલા, કાંકણસાર વગેરે પક્ષીઓ રાતવાસાની જગ્યા માટે ઝઘડતા હોય છે, તો ક્યારેક દૂર એકલા અટૂલા પીપળા ઉપર સમડી અથવા ગીંધના માળા હોય છે. ઊંચાઈએથી શિકારને આસાન રીતે પકડવા ઈચ્છતાં બાજ, શકરા અને રાત્રે ઘુવડ પણ પીપળ વૃક્ષને પસંદ કરતાં હોય છે. આ વૃક્ષની સૂકી ડાળીઓને ભેગી કરી પાણીની આસપાસ રહેતાં પક્ષીઓ જેવાં કે બગલા (Egrets), ઢોંક (Storks) વગેરે માળા બનાવે છે. સતત કીડી મકોડાઓની અવરજવર અને વધુમાં વધુ ટેટાઓ સુધી પહોંચવા ઉત્સુક કીટકો હોવાથી પીપળા ઉપર ૧ થી ૩ જાતિના વાગોળ પણ અવારનવાર આવતી હોય છે. મધરાત સુધીમાં એમની ગતિવિધિ વધી જાય છે. પીપળાની દરેક ડાળી ઉપર જીવનનું ચક્ર ગતિમાન લાગે છે.

આવાં નાનાં કીટકોને આરોગવા ઘણી વખત પતરંગો (Small Be-eater), કાળોકોશી (Black Drongo), દૈયડ (Oriental Magpie-Robin) અને ખેરખટ્ટો (Indian Treepie) જેવાં પક્ષીઓ મુલાકાતીઓ તરીકે આવે છે. આવી પ્રવૃત્તિઓ મુખ્યત્વે બપોર સુધી બહુ જ વેગથી ચાલતી હોય છે. વૈયાં નવેખરના બીજા કે ત્રીજા અઠવાડિયામાં આ વૃક્ષની મુલાકાતે આવે છે. વૈયાંનું આવવું, પોપટ, બુલબુલ અને કાબર જેવાં પક્ષીઓનાં બચ્ચાં થવાં (જે ટેટાં ખાય) અને આ જ સમય દરમિયાન ટેટાઓનું પાકવું આ વાત પરિસર તંત્રની એક ગજબ ચોક્સાઈનું સૂચન કરે

પીપળાનું વૃક્ષ

છે. વિશાળ પીપળ વૃક્ષના જીવંત અસ્તિત્વ વિષે કોઈને અનુભવ લેવો હોય, તો તેની નીચે જઈને કેવળ પક્ષીઓના અવાજ સાંભળવા. એક નિરીક્ષણ મુજબ આશરે ૧૦૦ વરસ જૂના પીપળા ઉપર દિવસ દરમ્યાન ઓછામાં ઓછી ૨૫ જાતિઓનાં ૧૫૦૦ થી ૨૫૦૦ પક્ષીઓ મુલાકાત લેતાં હોય છે અને નિરીક્ષણને પૂર્ણ વરસ માટે રાખીએ તો જાતિઓની સંખ્યા ૫૫ થાય છે. અહીં રોજ-બરોજ આવતાં પક્ષીઓની ફરીથી ગણતરી થાય એ શક્ય હોવાથી વરસ દરમ્યાન કુલ કેટલા પંખીઓ મુલાકાત લેતાં હશે એ ચોક્કસ રીતે ન કહેવાય.

આ તો થઈ ફક્ત પક્ષીઓની વાત. પરંતુ વિવિધ જાતિઓની કીડી, મંકોડા, અન્ય નાની પાંખવાળાં કીટકો, મધમાખીઓ અને વૈવિધ્યપૂર્ણ કરોળિયાનો હિસાબ તો કોઈ કીટકશાસ્ત્રી પણ આપતાં વર્ષો લેશે. એક ઘટાદાર પીપળાનું 'ઈકોલોજીકલ ઈમ્પોર્ટન્સ' એટલું છે કે તે ચોક્કસ આંકડામાં આપી શકાય નહિ. અત્યંત સુકમ બીજ હોવાથી પીપળ-વૃક્ષ દીવાલમાં પડેલ ખાંચ, તિરાડ અથવા અન્ય ઝાડના થડિયાની બખોલમાંથી ઊગી નીકળે છે અને સમય જતાં એ દીવાલ અથવા તો ઝાડને પાડી શકે છે. પીપળ બહુ જ ઝડપથી ઊગતું વૃક્ષ છે, પરંતુ દીવાલ અથવા અન્ય ઝાડના થડિયા ઉપર આ વૃક્ષ બહુ ધીમી ગતિએ ઊગે છે. પીપળાનું આટલું મહત્ત્વ હોવા છતાં તેને વાવતા પહેલાં એના વિસ્તારનો વિચાર કરવો જરૂરી છે. જીવજંતુઓ, વિશેષ કરી કીડી-મંકોડાથી સજ્જ આ વૃક્ષને ઘરની બાજુમાં ઊગાડવું હિતાવહ નથી,

પરંતુ આપણી આસપાસના વાતાવરણને શુદ્ધ રાખવા ખેતરોની સરહદો, ગોચર અને પડતર જમીનો, તળાવોની ધાર ઉપર, સોસાયટીઓના 'કોમન પ્લોટ'માં અને મેદાનોના છેડા ઉપર લગાડી શકાય છે. પીપળાનું બીજ દ્વારા વાવેતર કરી શકાય; અથવા તો એના 'કટીંગ' (ત્રાંસી કપાયેલ ડાળીઓ) લગાવીને પણ ઊગાડી શકાય. તે વિવિધ પ્રકારની જમીનમાં ઊગી શકે છે. શરૂઆતના જીવનકાળમાં એને સૂર્યપ્રકાશ અને જરૂરી પાણી મળી રહે એટલું ધ્યાન આપવું પડે, ત્યાર પછી આ વૃક્ષ ગમે તેવી જગ્યાએ ઊગી શકે છે.

આમ પીપળો આપણી સંસ્કૃતિમાં, લોક વાયકામાં, પુરાણોમાં, શાસ્ત્રોમાં, આરોગ્ય અને તેને લગતી વિજ્ઞાનની વિવિધ શાખાઓમાં મહત્ત્વનું સ્થાન ધરાવે છે. એનું સર્વત્ર અસ્તિત્વ, બધી જ આબોહવામાં ઊગવાની ક્ષમતા અને વિશાળ જીવન સાથે વિવિધ ઉપયોગિતાની દૃષ્ટિએ એ આપણો સાચો સાથી અને સંરક્ષક છે. સજીવોના સહજીવન અને પરિસરતંત્રોના સંચાલનમાં એના મહત્ત્વને જોતાં, જંગલો અને વગડામાં એના આશ્રયે આવતા વિવિધ પ્રજાતિઓનાં પ્રાણીઓને જોતા, પીપળ વૃક્ષને વંદન કર્યા વગર રહેવાતું નથી.

ડેપ્યુટી ડાયરેક્ટર, કોમ્યુ. સાયન્સ સેન્ટર, વડોદરા
૨૦૧, આલભ એપાર્ટમેન્ટ, અરવિંદ આશ્રમ સામે,
શંકર ટેકરી, દાંડિયા બજાર, વડોદરા-૧

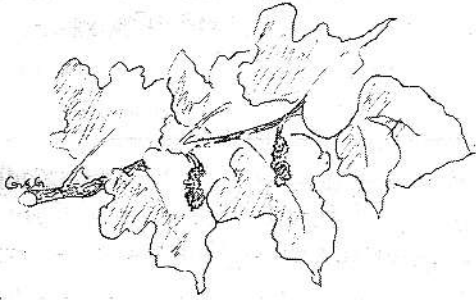

શ્રી હરિનારાયણ આચાર્ય 'વનેત્ર' ગુજરાતના ગૌરવસમા પ્રકૃતિવિદ્ હતા. નિસર્ગ વિશેનું પ્રથમ ગુજરાતી સામયિક 'પ્રકૃતિ' તેમણે ૧૯૪૨માં શરૂ કર્યું અને વિવિધ વિદ્વો વેદતાં વેદતાં ૧૯૬૯ સુધી ચલાવ્યું. પોતાના સમય કરતાં આગળ એવા આ અનોખા સામયિકના અંકો મેળવવા કેટલા દુર્લભ હતા તે તો જોશે એને મેળવવા દોડાદોડી કરી હોય તે જાણે!

પરંતુ ગુજરાતના પ્રકૃતિપ્રેમીઓ માટે હવે 'પ્રકૃતિ' સામયિક 'માઉસ'ની એક ક્લિક જેટલું જ દૂર છે. www.gujaratiprakruti.com નામની વેબસાઈટ પર આ દુર્લભ સામગ્રી જોઈ શકાશે. 'પ્રકૃતિ'નાં અંકો ઉપરાંત આ વેબસાઈટ પર હરિનારાયણ આચાર્યનો પણ પ્રેરણાદાયી પરિચય આપવામાં આવેલો છે. મિડિયા સોસાયટી અને હીરાલક્ષ્મી મેમોરિયલ ફાઉન્ડેશન દ્વારા કરવામાં આવેલ આ પ્રશંસનીય કાર્ય સાથે શ્રી રજનીકુમાર પંડ્યા તથા શ્રી ધીમંત પુરોહિત જેવાં જાણીતાં નામ સંકળાયેલાં છે. આ અમૂલ્ય ખજાનાનો લાભ લેવાનું કોઈ ગુજરાતી પ્રકૃતિપ્રેમીએ ચૂકવું ન જોઈએ.

જ્યારે હું નવા મકાનમાં રહેવા આવ્યો ત્યારે અમારી શેરીના દરેક ઘર આગળ ૩-૪ ફૂટનું એક 'ટીકોમા' રોપેલ હતું. મને આ 'મોનો કલ્ચર' ગમ્યું નહીં. મારું સ્વપ્ન હતું કે, ઘર આંગણે એવું વૃક્ષ હોય જે પક્ષીઓને ખૂબ આકર્ષે. મેં બાજુમાં રોપ્યું શેતૂર. શેતૂર થોડું વધતા તેના હિતમાં ટીકોમા કાપી નાખ્યું. આજે જ્યારે ૫ વર્ષ બાદ શેરીના ઓગણીસ ટીકોમામાં એક સાથે ફૂલો આવે છે ત્યારે પીળચઢી સુંદર શેરી સૌને ગમે છે, તો વચ્ચે મારા આંગણાના અટૂલા અસુંદર દેખાતા શેતૂરનો મને ગર્વ થાય છે. મારા શેતૂરના રહેવાસી મહેમાનો મને ખૂબ જ આનંદ આપે છે.

(૧) બુલબુલ : જ્યારે શેતૂરનાં ફળો લીલામાંથી લાલ થાય છે ત્યારે તેની સૌથી પહેલી ખબર સ્ફૂટીલા બુલબુલને પડે છે અને જોડીમાં આવી પહોંચે છે. વહેલી સવારે ૫-૪ પની આસપાસ શેતૂર પરના તાર પર બેસી મોટા અવાજથી ઘણી વાર મારી ઊંચ ઊડાડે છે. ક્યારેક ગુસ્સો આવે પરંતુ તરંત માફ કરી દઉં. તેની બોલીની વિવિધતા, ચહેકાટ ગમે

તેવો આનંદસભર હોય છે. તેતરના અવાજની નકલ પણ કરતા સાંભળ્યા છે. પાકાં કાળાં શેતૂર ખાવા બે-ત્રણ બચ્ચાં સાથે સહકુટુંબ પણ આવે છે. બચ્ચાં નાનાં હોય ત્યારે તોડીને ખવડાવે પછી તો બચ્ચાં પણ શીખી જાય છે. શેતૂર ચૂંટતી વખતે મૂંગા રહેતાં નથી, પરંતુ વિશિષ્ટ ટૂંકો અવાજ કરતાં ફરે છે. આમ તો તેઓ સંતોષી છે. થોડું જમી જતા રહે છે. વળી પાછા આવે. ડાળીના છેડે રહેલા શેતૂરને ચૂંટવા ઊંધું-

ચતું, ઝૂલતું, બોલતું બુલબુલ હિંચકે બેઠા બેઠા નિહાળવું એક લહાવો છે. બુલબુલ એ શેતૂરનો સહવાસી જ છે. તે માળો પણ આસપાસમાં જ બનાવે છે.

(૨) કોયલ : આ મહેમાન થોડું મોડું આવતું શરૂ થયું - જ્યારે શેતૂર મોટું થતા ફાલ વધ્યો ત્યારે. પહેલી વાર કોયલ આવી ત્યારે બુલબુલે શેતૂરને પોતાનું ગણી અણગમતા મહેમાનને વિશિષ્ટ અવાજે વડે નારાજગી વ્યક્ત કરેલ, પરંતુ હવે તો સહિયારું જમણ કરે છે. કોયલ જ્યારે આવે ત્યારે ૧-૨ કલાકના ધામા નાખે. પેટ ભરીને નિરાંતે ખાય, આરામ કરે. જ્યારે શેતૂરમાં બહુ ખખડાટ થાય ત્યારે સમજાય કે કોયલ આવી છે. થોડે દૂર શેરીના નાકે ઊંચા સપ્તપર્ણી પાસેના ઘરમાં રહેતા બહેને મારા પત્નીને પૂછ્યું, "તમારા શેતૂરના ડાઘ અમારા ઘર પાસે કેમ છે?" જવાબ અપાયો, "કોયલ અમારા શેતૂર જમી તમારા સપ્તપર્ણીની ટોચે આરામ કરે અને ચરકે પણ." આ વસંતે પ્રથમ વાર કોયલનો પંચમ સૂર મારા શેતૂરમાંથી સંભળાયો ત્યારે ધન્ય થઈ ગયો.

(૩) ચકલી : ચકલી શેતૂરમાં હરફર કરતી ઘણી વાર જોઉં, પણ શેતૂર ખાતા નહી. એક વાર ઘરના અરીસાની મુલાકાતે આવીને ચરકી ત્યારે રંગ જોતા ખબર પડી કે તે પણ શેતૂર ખાય છે.

(૪) દરજીડો : દરજીડો તેનું જોશીલું ગાન અવાર-નવાર શેતૂર પર બેસી લલકારતો હોય છે. શેતૂરમાં ફરીને જીવાત પકડતો જોવો તે સામાન્ય છે. પરંતુ એક વાર મેં તેને પાકા રસદાર શેતૂરમાં અણીદાર ચાંચ ભોંકી રસ ચૂસતો પકડી પાડ્યો. સામાન્ય રીતે જીવાતભક્ષી દરજીડાના 'મેનુ'માં શેતૂર પણ છે, તે જાણી નવાઈ પામ્યો. (એવું શક્ય નથી કે ફળની અંદરની જીવાત ખાતું હોય? - સં.)

(૫) કાબર : શેતૂરમાં 'મુનીંગ' બાદ પાંદડે પાંદડે શેતૂર ઊગી નીકળે છે. તે પાકતા કાબર પણ બે-ત્રણ વાર આવી કલબલાટ કરી ગઈ.

(૬) શકરખોરો : સંખ્યાબંધ 'ટીકોમા'ના ફૂલોને લીધે

શક્કરખોરાની વસ્તી ખૂબ છે. તાર તથા શેતૂરમાં એક સાથે ૮-૧૦ શક્કરખોરા બેસી સમૂહગાન છેડતા હોય છે. હમણાં વહેલી સવારે ઊંઘ ઊડી તો શક્કરખોરાના અવાજોએ ધ્યાન આકર્ષ્યું. આંખો પહોળી કરી જોયું તો શેતૂરના પાંદડા પર ચાંચ અડાડી ઝળુંબતા હતા. પછી ખ્યાલ આવ્યો કે તેઓ પાંદડા પરના તાજા વરસાદના ટીપાનો આસ્વાદ લેતા હતા.

(૭) ટપુશિયા : શેતૂરની ઘટામાં અવારનવાર માળો બનાવે છે.

(૮) હોલા : આખું વરસ કોઈને કોઈ હોલાના માળા શેતૂરમાં હોય જ. ગળું ફૂલાવી 'ઘું ઘું' ચાલુ જ હોય.

(૯) ખેરખટ્ટો : હોલાના માળાના ઈંડા ખાવા શેતૂર પર ક્યારેક ઊતરી આવે છે.

(૧૦) કાકડિયો કુંભાર : નિયમિત નથી આવતો પરંતુ ઈયળો કે ઈંડા ખાવા ક્વચિત્ આવે છે. તેનો ઘેરો અવાજ

આનંદ આપે છે.

(૧૧) ચામાચિડીયા (ઊડી શકતું સસ્તન પ્રાણી) : એક રાત્રે અંધારે શેતૂર આસપાસ ફરતાં ત્રણ ચામાચિડીયાં જોયા. શેતૂરમાં મબલખ ફાલ હતો. લાગ્યું કે તેઓ ઊડતાં ઊડતાં શેતૂર ખાતાં હતાં. પછી જાણવા મળ્યું કે, ચામાચિડીયા ફળ પર લટકી વજનથી જ ફળ ચૂંટતા હોય છે.

તદ્દઉપરાંત લાલ, ખટ્ટમીઠાં અને પાકાં, રસદાર શેતૂરનું આકર્ષણ શેરીના બાળકા તથા મહેમાનોને ઓછું નથી. હોય ત્યારે એટલો બધો ફાલ હોય કે સૌને સંતોષે.

આ તો થઈ મુખ્ય મહેમાનોની વાતો પરંતુ અનેક ઈયળો, પતંગિયાં, ફૂદાં, જીવાત, ફૂંગ, આ વૃક્ષ પર ફૂલે-ફાલે છે. ફક્ત એક જ યોગ્ય ફળાઉ વૃક્ષ આંગણે ઉછેરવાથી વાતાવરણ કેટલું બદલાઈ શકે છે!

એ-૭, આલાપ હેરિટેજ, કલાવાડ રોડ, રાજકોટ ૩૬૦૦૦૧

જંજાળથી ભરેલા જીવનમાં પંખીઓ જેવી વસ્તુઓના અભ્યાસ અવલોકનનો અવકાશ ન થયે હોય. છતાં મનુષ્યનું આખું જીવન કેવળ નિરાશામય વીતે છે એવું પણ નથી. અત્યંત ક્લેશમય જીવનમાં છૂટીછવાઈ પણ કેટલીક એવી પળો આવે છે કે જેમાં વ્યવહારવ્યથિત ચિત્ત, ઘડીભર નિરાશાને ભૂલાવનાર શાંતિ કે સુખનું બાલ્ય આલંબન શોધે છે. આવાં આલંબનોમાં મોટે ભાગે રંગરાગ કે વિષયાતિરેકનો આશ્રય લેવાય છે. વિચારક મનુષ્ય આવી શુદ્ધ આનંદસામગ્રીથી ન લોભાતાં, સાહિત્ય અને કલાનો ઉપાસક બની, વધુ સ્વચ્છ, સુંદર અને શુભ દર્શનથી દુઃખ ભૂલવાનો પ્રયત્ન કરે છે. આ રસ્તે સુન્દરતાની ભૂખ સંતોષવાનું અન્ય એક સુલભ સાધન પક્ષીપરિચય પણ છે.

માણસ પ્રકૃતિનાં અન્યોન્ય અંગોમાં વધુ પ્રમાણમાં વનસ્પતિઓથી વીટળાયેલો છે, એ વાત સારી. છતાં એની આસપાસના વાતાવરણમાં કોઈ વધુ આકર્ષનારું હોય તો પંખીઓ એકલાં જ. એમનાં રંગબેરંગી શરીર, એમનું લોકોત્તર અંગસૌજન્ય, એમનાં ધમાલીઆ જીવન, એમનાં ઉન્માદભર્યા ગાન, આપણાં ઓશરી, આંગણાં અને વાડી ખેતર ભરી નાખતો એમનો અનિયંત્રિત સંચાર - આ બધાયથી માનવજીવન પંખીઓ સાથે દૃઢબંધ સંકળાયેલું છે. પંખીઓના જીવનમાં જ એવું કંઈક છે કે જે મનુષ્યને બલાત્કારે આકર્ષે છે. એ આકર્ષણના પ્રેર્યા જ જગતભરની સુસંસ્કૃત પ્રજાઓમાં, સુંદરતાના ઉપાસકો અને કલ્પનાવિહારી કવિઓ અનાદિકાળથી પંખીઓનાં ગુણગાન ગાતા આવ્યા છે.

પંખીઓ અને માનવસમાજનો ઘનિષ્ઠ સંબંધ વિચારતાં, પંખીઅવલોકન એ નવરાશની બે ઘડી ગાળવાનું કે યાકેલાં હૃદયનો વિસામો બનનારું તેમજ નિરાશ જીવનને આશાસન આપનારું અર્થાત્ પ્રત્યેક વ્યક્તિને સહેજે આકર્ષનારું આનંદપ્રમોદનું સુલભ સાધન નીવડે એમ હોવાથી, એવાં અવલોકનનો આગ્રહ રાખવામાં કશું જ અજુગતું નથી.

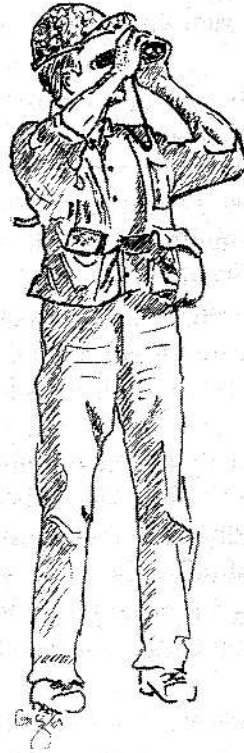
અને પંખીઓ કેવળ સૌંદર્યલાલસા કે આનંદપિપાસા પરિતૃપ્ત કરવાનું જ સાધન છે, એવું પણ નથી. ઊંડા બુદ્ધિધ્યાપારમાં રાસતી વિચારપરાયણ વ્યક્તિઓને પણ આકર્ષનાર અનેકવિધ સમસ્યાઓ પક્ષીજીવનમાંથી જડી આવે છે.

(સ્રોત : 'વનવગડાના વાસી', શ્રી હરિનારાયણ આચાર્ય 'વનેચર')

પક્ષીસંરક્ષણની દૃષ્ટિએ સુવ્યવસ્થિત 'ફિલ્ડ નોટ્સ'નું મહત્વ

ડૉ. પ્રણવ ત્રિવેદી
અનુ. નંદિતા મુનિ

પક્ષીનિરીક્ષણના માધ્યમથી કુદરતની નિકટ આવેલી દરેક વ્યક્તિ, એ પ્રવૃત્તિથી મળતા આનંદ અને સંતોષથી સુપેરે પરિચિત છે. કેટલાક પક્ષીનિરીક્ષકો પોતાનાં નિરીક્ષણોની વિગતવાર નોંધ રાખે છે, તો ઘણાં રસિકો એવાં પણ છે કે જે પોતે નિહાળેલાં પક્ષીઓની યાદી બનાવે છે. મહદ્અંશે નિરીક્ષણનો આનંદ લઈ લીધા પછી સૌ નોંધ રાખવાનું ટાળે છે. પક્ષીનિરીક્ષણનો મુખ્ય ઉદ્દેશ બહુધા આનંદપ્રાપ્તિનો જ હોય છે. યાદી બનાવવાનો કે સ્થળ પરની નોંધ ('ફિલ્ડ નોટ્સ') લેવાનો નહીં; એ તો સર્વવિદિત છે. આ 'ડિજિટલ ડાયરી'ના જમાનામાં સ્થળ પર નોંધપોથી લઈને નિરીક્ષણનોંધ લખતા પક્ષીપ્રેમીઓની સંખ્યા ઉત્તરોત્તર ઓછી જોવા મળે છે એ પણ એક હકીકત છે. સ્થળ પરની વિગતવાર વ્યવસ્થિત નોંધ એ પક્ષીસંરક્ષણ પ્રત્યેની કટિબદ્ધતાનો એક માત્ર માપદંડ છે એવું પણ નથી! પક્ષીસંરક્ષણના ક્ષેત્રે પ્રદાન કરવાના અન્ય રસ્તા પણ છે. પરંતુ આ લેખમાં હું પક્ષીસંરક્ષણના દૃષ્ટિએ સુવ્યવસ્થિત 'ફિલ્ડ નોટ્સ'ના મહત્વ વિષે જ ચર્ચા કરવા માગું છું. આ મહત્વ સમજવા માટે આપણે પહેલાં આવી સ્થળ પરની નોંધ રાખવાના ફાયદા જોઈશું અને ત્યાર બાદ નોંધ રાખતી વખતે ધ્યાનમાં રાખવાના અગત્યના મુદ્દાઓ પર નજર નાંખીશું.

જે પક્ષીનિરીક્ષકો 'ફિલ્ડ નોટ્સ' કે યાદી રાખતા હશે તેમને ખબર હશે કે જૂની નિરીક્ષણનોંધોનું વાચન કેટલું રોચક હોય છે! તાજેતરનું વર્તમાનપત્ર વાંચવાને બદલે ઘણું જૂનું છાપું હાથમાં આવી ચડે ત્યારે વાંચવામાં વધુ રસ પડે છે તેવું જ કંઈક આમાં પણ બને છે. ઉપરાંત 'ફિલ્ડ નોટ્સ' જે-તે વિસ્તારના પક્ષીજીવનના વિવિધ પાસાં પર પ્રકાશ પાડે છે.

જો વીતેલાં વર્ષોની નોંધોની સરખામણી કરવામાં આવે તો એમાંથી તે વિસ્તારના પક્ષીજગતમાં સમયસમયે આવેલાં પરિવર્તનોનું એક અતિ રસિક ચલચિત્ર મળી આવે. મારું જ ઉદાહરણ આપું તો, મેં એશીના દશકના છેલ્લાં વર્ષોમાં રતનમાળ ખાતે સિરી (Nuthatch) જોયેલું. ત્યાર પછી ૧૯૯૯-૨૦૦૧માં મેં આ પ્રદેશનાં પક્ષીઓનો અભ્યાસ કર્યો ત્યારે આ પ્રજાતિ દૃષ્ટિગોચર થઈ જ નહીં. અભ્યાસની દૃષ્ટિએ જ નહીં, સંરક્ષણની દૃષ્ટિએ પણ આ માહિતી મહત્વપૂર્ણ છે, કારણ કે આવાસમાં થતાં ફેરફારોની આ પ્રજાતિ પર તરત જ અસર થાય છે.

આપનામાંથી ઘણાં પક્ષીનિરીક્ષકોએ પોતાના વિસ્તારમાં આ પ્રકારના ફેરફારો અવલોક્યા હશે. કેટલીક પ્રજાતિઓ દેખાતી બંધ થાય તે માહિતીનું જેટલું મહત્વ છે; એટલું જ મહત્વ નવી પ્રજાતિઓ નજરે ચડે કે કેટલાંક પક્ષી નિયમિત રીતે દેખાવા લાગે અથવા ઓછાં દેખાય તે માહિતીનું પણ છે. નિરીક્ષણ નોંધ આવાં પરિવર્તનોના 'ડોક્યુમેન્ટેશન' માટે પણ અગત્યની છે. કોઈ પણ 'ઈકોલોજિસ્ટ' કે પક્ષીશાસ્ત્રી કોઈ વિસ્તારનો અભ્યાસ શરૂ કરે ત્યારે ઉપલબ્ધ માહિતીને પોતાનો પ્રારંભિક આધાર બનાવે છે. આવી ઉપલબ્ધ માહિતી મોટે ભાગે પક્ષીરસિકોએ તૈયાર કરેલા

'ચેકલિસ્ટ'ના સ્વરૂપમાં હોય છે. જો બીજા કોઈ શાસ્ત્રીય અભ્યાસો કે પ્રકાશનો ઉપલબ્ધ ન હોય તો વન વિભાગના અધિકારીઓ પણ 'મેનેજમેન્ટ પ્લાન' બનાવતી વખતે આવા 'ચેકલિસ્ટ'નો આધાર લે છે. આ ઉપરાંત, જો આપણામાંથી બધી વ્યક્તિઓ 'ફિલ્ડ નોટ્સ' રાખવા લાગે તો આવી નોંધોની તથા નિરીક્ષણોની આપલે શક્ય બને છે અને

આકસ્મિક આવી ચડતાં કે રખડું ('vagrant') એવાં પક્ષીઓના આગમન વિશે પણ વધુ માહિતી મળે છે.

પક્ષીઓની માત્ર એક જાતિની નિયમિત નોંધ પણ આપણા ધાર્યા કરતાં વધુ ઉપયોગી નીવડતી હોય છે. યુ.કે. માં ચકલી (House Sparrow)ની નાટકીય રીતે ઘટી રહેલી સંખ્યાની જ વાત કરીએ. યુ.કે.માં પક્ષીનિરીક્ષકો વર્ષોથી પક્ષીઓની નિયમિત વસ્તીગણતરી કરતા હતા. સર્વત્ર અતિસામાન્ય એવી ચકલીનો એની સર્વવ્યાપકતાના કારણે જ એમાં સમાવેશ કરવામાં આવ્યો નહોતો. પરંતુ એક વીરલો પક્ષીનિરીક્ષક એવો હતો કે જેણે બીજા કોઈએ ન કર્યું હોય એવું કામ કર્યું: ચકલીની ગણતરી કરવાનું! આ નોંધ વડે ચકલીની ઘટતી સંખ્યાનું રસપ્રદ અને સાથોસાથ ભયજનક તથ્ય સામે આવ્યું; અને વૈજ્ઞાનિકોએ શોધી કાઢ્યું કે સીસા વગરનું ('લેડ-ફ્રી') પેટ્રોલ આ માટે જવાબદાર છે. ગીધની ઘટતી સંખ્યા વિશે આપણે સૌ ચિંતિત છીએ; પરંતુ બહુ આકર્ષક દેખાવ ન ધરાવતા આ પક્ષીની આપણે અગાઉ તો અવગણના જ કરી છે. આ રીતે, કોઈ એક જાતિને કેન્દ્રમાં રાખીને વિગતવાર નોંધ રાખી હોય તો તે નોંધ પણ મૂલ્યવાન જ નીવડે છે. ગુજરાતમાં વૈયક્તિક કક્ષાએ સારસ અને ગીધ વિશે આ પ્રકારનું ઉપયોગી કામ થયું છે.

હવે આપણે 'ફિલ નોટ્સ'ને સુવ્યવસ્થિત બનાવવા તરફ જઈએ. સુવ્યવસ્થિત નોંધ વૈજ્ઞાનિક રીતે વધુ આધારભૂત હોય છે; કારણ કે અન્ય માહિતી સાથે એની સરખામણી શક્ય બને છે. પક્ષીપ્રેમીઓમાંથી ઘણાં એવું વિચારતાં હોય છે કે, “‘ફિલ નોટ્સ’ રાખવી એ તો વૈજ્ઞાનિકોનું કામ નથી? આપણે શા માટે એવી માથાફૂટ કરવી?” આવા મિત્રો માટે હું એક ઉદાહરણ પ્રસ્તુત કરવા માંગું છું : નિરીક્ષણની નોંધોમાં ઘણી વાર નિરીક્ષણકારો કોઈક પ્રજાતિની સંખ્યામાં ઘટાડા વિશે ચિંતા તો ક્યારેક કોઈક પ્રજાતિની સંખ્યામાં વધારા વિશે આનંદ વ્યક્ત કરતા હોય છે. ‘આ વધ-ઘટ વાસ્તવિક છે કે કેમ?’ એ બાબતની ચકાસણી માટે અલગ - અલગ સમયે સંખ્યાની નોંધમાત્ર પૂરતી નથી. એ માટે એ પ્રજાતિના નિરીક્ષણ પાછળ પૂરતો સમય ગાળવો પડે; સાથો સાથ બીજા વિસ્તારમાં એ પ્રજાતિને લગતી નોંધો પણ જોવી પડે. દાખલા તરીકે થોળ ખાતે

૨૦૦૭માં ૧૦૦ નકડા નોંધાયા અને ૨૦૦૮માં ૧૭૫. માત્ર આટલી માહિતીના આધારે નકડાની ‘વસ્તી’માં વધારો થયો છે એવું કહેવું વ્યાજબી નથી. ધારો કે બીજા કોઈ પરીનિરીક્ષકે નળસરોવરમાં ૨૦૦૭માં ૫૦૦ નકડા જોયા, અને ૨૦૦૮માં ૪૦૦. નળ સરોવર ખાતે નોંધાયેલો આ ૧૦૦ પક્ષીનો ‘ઘટાડો’ શક્ય છે કે થોળમાં ૭૫ પક્ષીના ‘વધારા’ માટે જવાબદાર હોય. (બાકીના ૨૫ પક્ષી ઓગણજ કે લપકામણ કે અન્યત્ર હોઈ શકે.) આમ એક-બે વર્ષના પ્રમાણમાં ટૂંકા ગાળામાં કોઈ જાતિની નોંધાયેલી સંખ્યામાં વધઘટ થાય તેના પરથી તેની વસ્તીમાં વધઘટ થઈ છે તેમ ન કહી શકાય. એ જાણવા માટે તો લાંબા સમયગાળા દરમ્યાન એકત્ર કરાયેલ માહિતી જરૂરી છે અને એ માટે બને તેટલી વધુ વ્યક્તિઓની નિરીક્ષણનોંધ કે ‘ચેકલિસ્ટ’ ખૂબ જ ઉપયોગી નીવડે. સ્થળ પર નિરીક્ષણનોંધ કરતી વખતે આપણે નીચે પ્રમાણેની બાબતો પર ધ્યાન દેવું જોઈએ:

(૧) સ્થાન અને ભૌગોલિક લક્ષણો:

નોંધમાં પક્ષીનિરીક્ષણના સ્થળનું વિગતવાર વર્ણન હોય તો એ સ્થળની ખરાઈ થઈ શકે છે. (હવે તો દરેક સ્થળના અક્ષાંશ-રેખાંશ આપવાનું પણ આસાન છે.) એના આધારે કોઈ પણ વ્યક્તિ એ સ્થળની મુલાકાત લઈ ત્યાં પુનઃનિરીક્ષણ કરી શકે છે. સ્થળની લાક્ષણિકતાઓનો ટૂંકમાં ઉલ્લેખ પણ એ સ્થળનું શબ્દચિત્ર રચી આપે છે; જેમ કે ડુંગરાળ, ઢોળાવવાળું, ખીણપ્રદેશ, વગેરે. કેટલીક વાર એ સ્થળની ઊંચાઈની નોંધ પણ અર્થપૂર્ણ બને છે. આજુબાજુનાં અન્ય ધ્યાનાકર્ષક સ્થાનો કે નૈસર્ગિક વિસ્તારોની નોંધ પણ ઉપયોગી બને.

(૨) હવામાન:

એક જ વિસ્તારમાં વાદળછાયા દિવસે, વરસાદી વાતાવરણમાં, સ્વચ્છ હવામાનમાં કે ઠંડા દિવસે પક્ષીઓની યાદીમાં ઘણાં ફેરફાર જોવા મળતા હોય છે. દિવસના સમય અનુસાર પણ આ યાદી બદલાઈ શકે છે. આથી નિરીક્ષણનોંધમાં હવામાન અને સમયનો ઉલ્લેખ આવશ્યક છે.

(૩) વનસ્પતિ:

જંગલમાં, કાંટાપ્રદેશમાં કે પાર્કમાં પક્ષીનિરીક્ષણ કરતી વખતે ત્યાં સામાન્ય રીતે જોવા મળતાં વૃક્ષો, શુપ અને જમીનસરસી વનસ્પતિની નોંધ લેવી જોઈએ. તેનાં સ્થાનિક નામ પણ વાપરી શકાય. જંગલની પરિસ્થિતિની નોંધ પણ ઉપયોગી છે, જેમ કે ખલેલગ્રસ્ત, ગાઢ, છૂટુંછવાયું, વગેરે. અન્ય વન્યજીવોની નોંધ પણ લેવી જોઈએ. એ સ્થળ પર જોવા મળેલાં પર્તંગિયાં, સરિસૃપો, સસ્તન પ્રાણીઓના ઉલ્લેખથી સ્થળની પરિસ્થિતિ સુસ્પષ્ટ થાય છે. પાણીકાંઠે નિરીક્ષણ કરો તો જળપ્લાવિત વિસ્તારનો પ્રકાર (જેમ કે માનવસર્જિત, નૈસર્ગિક, કાદવિયું, તળાવ), જલજ વનસ્પતિની હાજરી, વનસ્પતિની જાતિ વગેરે નોંધવા જોઈએ. નિરીક્ષણના સ્થાન પર માનવપ્રવૃત્તિઓની અસર અને ખલેલની નોંધ લીધી હોય તો તેના સંરક્ષણ માટે ખૂબ ઉપયોગી બની શકે છે.

(૪) સમય:

કોઈક વાર એક પ્રયોગ કરી જો જો. એક સ્થળે ૩૦ મિનિટ નિરીક્ષણ કરીને પક્ષીઓની યાદી બનાવો. એ જ સ્થળે એક કલાક નિરીક્ષણમાં ગાળોને યાદી બનાવો; અને ત્યાં જ બે કલાકથી વધુ સમય માટે નિરીક્ષણ કરો ને યાદી બનાવો. આ ત્રણેય યાદીની સરખામણી કરો. અમુક કિસ્સામાં તો આ યાદીમાં નાટકીય ફેરફાર જોવા મળશે. પણ એવું ન બને તો પણ પ્રજાતિની સંખ્યામાં વધારો અવશ્ય જોવા મળશે. પરંતુ આ વધારો સતત ચાલુ નથી રહેતો. અમુક સમય વીત્યા બાદ પ્રજાતિની સંખ્યામાં ઉમેરો નહીં થાય.

તમે કોઈ રાષ્ટ્રીય ઉદ્યાનની એક મુલાકાત દરમ્યાન જે પંખીઓને નોંધશો, એ ત્યાંની કુલ પક્ષીસમૃદ્ધિનો એક નાનકડો હિસ્સો હશે. સ્વાભાવિક રીતે જ વધુ મુલાકાતો સાથે વધુ પ્રજાતિઓ નોંધાતી જશે. પણ પછી એક તબક્કો એવો આવશે કે એકાધિક મુલાકાત બાદ પણ નવી પ્રજાતિ જોવા નહીં મળે. પ્રજાતિ-વિસ્તારના આ પારસ્પરિક સંબંધને ‘ગ્રાફ’ના સ્વરૂપમાં આલેખી શકાય છે. એ ‘Species-Area Curve’ તરીકે જાણીતો છે. એક નિશ્ચિત વિસ્તારમાં લાંબા સમયથી પક્ષીઓની નોંધ રાખનાર વ્યક્તિ આ સંબંધને

વધુ સ્પષ્ટ રીતે સમજી શકશે - પછી ભલે ને એ ઘરના બગીચામાં કરેલું નિરીક્ષણ હોય! જે-તે વિસ્તારની પ્રજાતિઓની સંખ્યાની સરખામણી કરવા દરેક મુલાકાતમાં ગાળેલા સમય અને નિહાળેલી પ્રજાતિઓની નોંધ રાખવી આવશ્યક છે.

(૫) પ્રજાતિની યાદી:

આ નોંધ રાખવામાં કદાચ કંટાળો આવે તો પણ, આપણે આગળ જોયું તેમ, એનું મહત્વ જરા પણ ઓછું ન આંકી શકાય. દરેક પ્રજાતિની નોંધ રાખવાનું મહત્ત્વ ચકલી અને ગીંધના ઉદાહરણથી સ્પષ્ટ થયું જ છે. સામાન્યમાં સામાન્ય લાગતી પ્રજાતિને પણ નોંધો, કારણ કે એ ક્યારે અસામાન્ય બની જશે તે કહી ન શકાય. ડાંગનું ઉદાહરણ આપું, તો ત્યાંના પક્ષીઓ વિશે ત્રણ સુવ્યવસ્થિત નોંધ તૈયાર થઈ છે - ૧૯૪૦ ના દશકમાં ડો. સલીમ અલી દ્વારા, ૧૯૮૦ના દશકમાં ડો. સેજલ વોરા દ્વારા, અને ૨૦૦૧-’૦૩ ના ગાળામાં મારા દ્વારા. આ ત્રણે યાદીનો અભ્યાસ સ્પષ્ટ કરે છે કે ડાંગમાં પક્ષીઓની વ્યાપકતામાં પરિવર્તન થયું છે; અને આ પરિવર્તનો માટે જવાબદાર કારણો પણ શોધી શકાય છે. પ્રજાતિની યાદી રાજ્યના અલગ-અલગ જળપ્લાવિત વિસ્તારો, જંગલો વગેરેની પક્ષીસમૃદ્ધિની સરખામણી માટે પણ ઉપયોગી છે.

(૬) પ્રજાતિની ગણતરી:

આ પ્રમાણમાં અઘરી, વધુ સમય અને સફળતા માગી લેતી નોંધ છે. પરંતુ જો તે રાખવામાં આવે તો માહિતીની દૃષ્ટિએ કદાચ સૌથી મહત્ત્વપૂર્ણ છે. પક્ષીઓની ગણતરી માટે વિવિધ પદ્ધતિઓ વપરાય છે પરંતુ હું અત્યારે એની ઊંડી છણાવટ નહીં કરું. સાદામાં સાદી પદ્ધતિ એટલે ‘એકલિસ્ટ’નું જ જરા વ્યાપક સ્વરૂપ- કોઈ એક પ્રજાતિના જેટલાં પક્ષી મળતાં જાય, તેમની સંખ્યા નોંધવી. એક નિશ્ચિત ભ્રમણમાર્ગ (‘ટ્રેઈલ’) પર વારંવાર જઈને પક્ષીનિરીક્ષણ કરવાથી એ વિસ્તારની પક્ષીસમૃદ્ધિનો ચોક્કસ અને યથાર્થ અંદાજ મેળવી શકાય છે. ઋતુભેદે તેમ જ સ્થળાંતર કે પ્રજનનના કારણે થતાં ફેરફારોનો પણ આ નોંધ દ્વારા ખ્યાલ આવે છે.

(૭) પ્રવૃત્તિ અને વર્તન:

પક્ષીને નિહાળતી વખતે એની પ્રવૃત્તિ (જેમ કે ચણવું, ઉડાન, આરામ, માળો બાંધવો, પ્રજનન)ની નોંધ ટપકાવી લેવી જરૂરી છે. સામાન્ય રીતે પક્ષીને એક-બે મિનિટ સુધી નિહાળવું જોઈએ. ત્યાર બાદ જો એની ગતિવિધિમાં કોઈ ખાસ રસપ્રદ બાબત દ્રષ્ટિગોચર ન થાય તો આગળ વધવું. એકાદ - બે મિનિટ કરતાં લાંબો સમય જો એક જ પ્રજાતિને નિહાળવામાં વીતાવ્યો હોય, તો એ સમયને વૈજ્ઞાનિક તારણમાંથી બાદ કરવાનું પણ જરૂરી હોય છે.

જો એક જ સ્થાને એકથી વધુ પ્રજાતિનાં પક્ષીઓ જોવા મળે તો એ સાથે શિકાર કરતું મિશ્રજાતિનું જૂથ (Mixed - Species Flock) છે કે કેમ, તે પણ જોવાનું રહે. આ ઉપરાંત પક્ષીઓના અવાજ સંભળાય તેની નોંધ પણ કરવી જોઈએ; શક્ય હોય તો ‘ડિક્ટાફોન’માં એને મુદ્રિત કરી લેવા. પક્ષી ન દેખાય પરંતુ તેનો અવાજ ઓળખી શકાય તો તે પક્ષીને ગણતરીમાં લેવું જોઈએ.

(૮) પક્ષીનું વર્ણન:

જો કોઈ પણ પક્ષીને સ્થળ પર ન ઓળખી શકાય તો તેનાં કદ, રંગો, વર્તન, અવાજ વગેરેનું સ્થળ પર જ વિગતવાર વર્ણન લખી લેવું જોઈએ.

(૯) કાળજી રાખો!:

એક જાણીતું વાક્ય છે કે “પક્ષી અને પુસ્તક વચ્ચે જ્યારે મતભેદ હોય ત્યારે પક્ષીને માનો, પુસ્તકને નહીં!” કોઈ પ્રજાતિને સંપૂર્ણતયા ઓળખી ન શકાય ત્યારે કૃપયા એના ઉલ્લેખ સાથે પ્રશ્નાર્થચિહ્ન જોડો. અનુભવી પક્ષીનિરીક્ષકો પણ ઘણી વાર આવું કરવાને બદલે કંઈક આવું વિચારતા હોય છે: “ગયા વખતે પણ આ ‘રેપ્ટર’ / ‘વોર્બર’ ઓળખાયું નહોતું; તો આ વખતની નોંધમાં એનો ઉલ્લેખ કરીને શો ફાયદો?”

બીજી ખાસ ધ્યાન રાખવાની બાબત એ છે કે જો માબાપની પ્રતિક્રિયાથી તમે વાકેફ ન હો, તો માળાની નજીક જવાની લાલચ ન જ રાખવી. બધાં જ પક્ષી મનુષ્યની હાજરી પ્રત્યે સરખાં સંવેદનશીલ નથી હોતાં. કેટલાંક પક્ષીઓ મનુષ્યે સ્પર્શલાં ઈંડાંનું સેવન ત્યજી દે છે. આવી ખલેલ ક્યારેય ઊભી ન જ કરાય.

(૧૦) ‘ફોટો-ડોક્યુમેન્ટેશન’:

દુર્લભ પ્રજાતિ કે અસામાન્ય વર્તનના ‘ડોક્યુમેન્ટેશન’ માટે ફોટોગ્રાફી ઉત્તમ માધ્યમ છે. હવે તો વ્યાવસાયિક ફોટોગ્રાફર ન હોય એવી વ્યક્તિઓ દ્વારા લેવાયેલી આ પ્રકારની સુંદર તસવીરો જોવા મળે છે. રખડુ (‘vagrant’) પક્ષીઓ, વિશાળ પક્ષીસમૂહો, પક્ષીઓના વિશિષ્ટ પારસ્પરિક સંબંધો, અને પક્ષીઓ પર મનુષ્યપ્રવૃત્તિની અસર જેવી વિશિષ્ટ ઘટનાઓની નોંધ માટે ફોટોગ્રાફી ઉપયોગી બને છે.

સુવ્યવસ્થિત નિરીક્ષણનોંધ માટે આવશ્યક એવી કેટલીક બાબતો આપણે જોઈ. કેટલાંક પક્ષીનિરીક્ષકો આ કામ કરી રહ્યાં છે; અને મને ખાતરી છે કે પક્ષીસંરક્ષણમાં ભાગીદાર બનવાના હેતુથી પ્રેરાઈને અન્ય પક્ષીનિરીક્ષકો પણ આ રીતે નોંધ રાખવાનું શરૂ કરશે. ભૂતકાળમાં રાજવીકુટુંબોના પક્ષીપ્રેમીઓ તથા અન્ય પુરોગામીઓનું પક્ષીવિજ્ઞાનમાં મહત્ત્વપૂર્ણ પ્રદાન રહ્યું છે. પરંતુ એમના જ સમકાલીન બ્રિટીશ પક્ષીપ્રેમીઓ કે જેમણે ભારતીય પક્ષીઓનો ઊંડો અભ્યાસ કર્યો હતો, એમની આપણે એટલી કદર નથી કરી. એમણે પક્ષીઓનું સચોટ નિરીક્ષણ કરીને તે વિશે ઉત્કૃષ્ટ નોંધો રાખી છે; અને એ નોંધોના પ્રકાશન વડે આ વિજ્ઞાનને સમૃદ્ધ બનાવ્યું છે. આ મહારથીઓની સરખામણીએ આપણી પાસે તો ઘણી વધુ સુવિધાઓ છે - જેમ કે પ્રવાસની આસાની, સુવિકસિત સાધન-સામગ્રી અને માહિતીની આપ-લે માટેનાં વધુ માધ્યમો. જરૂર છે બસ, આપણે જે કંઈ નિહાળીએ તેની સુવ્યવસ્થિત નોંધ રાખવાની. દરેક વ્યક્તિની અંદર પોતે જ માણ્યું હોય એને બીજાં સાથે વહેંચવાની, ગમતાંનો ગુલાલ કરવાની ઝંખના રહેલી જ હોય છે. સુવ્યવસ્થિત નિરીક્ષણનોંધો આ વહેંચણીને, આપ-લેને વધુ સ્પષ્ટ અને સુંદર બનાવે છે અને એ રીતે પક્ષીસંરક્ષણને પણ બળ પૂરું પાડે છે.

ડીરેક્ટર ઓફ કન્ઝર્વેશન, સ્નો લેપર્ડ ટ્રસ્ટ તથા સિનીયર સાયન્ટીસ્ટ, નેચર કન્ઝર્વેશન ફાઉન્ડેશન, મૈસુર ૧૩, સુકોમલ ફ્લેટ, રામદેવનગર, અમદાવાદ ૩૮૦૦૧૫

પૂર્ણા અને રતનમાળ માટેના ત્રણ વેબોર્ડ્સ

ડૉ. પ્રણવ ત્રિવેદી, ડૉ. વી.સી.સોની
અનુ. ડૉ. કેતન ટાટ્ટુ

❖ શ્યામ ગરુડ (Black Eagle, *Ictinaetus malayensis*) :

અ ગરુડ પૂર્ણામાં અમને ૨૦-૮-૨૦૦૧ અને ૨૨-૧૨-૨૦૦૧ એમ બે વખત દેખાયો હતો. પૂર્ણા ખાતે શ્યામ ગરુડની આ પ્રથમ નોંધ છે. શ્યામ ગરુડ અમને જાંબુઘોડા વન્યપ્રાણી અભયારણ્યમાં જાન્યુઆરી ૨૦૦૨, ૨૦૦૩, ૨૦૦૪ અને ૨૦૦૫માં જોવા મળેલ. આ ગરુડને અને તેના ઘેરા રંગો, પીળા રંગના પંજા તથા 'સેરી' 'cere' અર્થાત્ ચાંચના બે ફાડિયા જ્યાં મળે તે ધાર, ઉડ્યન દરમ્યાન ઊર્ધ્વ ખૂણે રહેતાં તેની પાંખનાં પ્રાથમિક (primary) પર્ણો, તથા વનવૃક્ષોની ઘટાથી સહેજ જ ઉપર હવામાં સરકવાની તેની વર્તણૂક પરથી ઓળખેલા. આ પહેલાં શ્યામ ગરુડ ગુજરાતમાં જાંબુઘોડાના જંગલમાં (અલિ, ૧૯૫૪-૧૯૫૫) તથા ગીરના જંગલમાં (ધર્મકુમારસિંહજી, ૧૯૮૫) નોંધાયો હતો. આપણાં પાડોશી રાજ્યો રાજસ્થાન (માઉન્ટ આબુ) અને મધ્યપ્રદેશમાં પણ આ ગરુડની હાજરી નોંધાયેલી છે.

❖ રાખોડી અબાળીલ લટોરો (Ashy Wood Swallow, *Artamus fuscus*) :

અમે રતનમાળમાં ૧૦મી સપ્ટેમ્બર, ૨૦૦૦ના રોજ આ જાતિના આશરે ૧૦ પક્ષીઓ જોવા હતાં. તેઓ ટેલિગ્રાફના તાર અને તેમની બાજુમાં જ આવેલ ગડ પરથી હવામાં ઊડતાં જેતુ પકડવા સેવારા મારી રહ્યાં હતાં. શ્રી સલિમ અલી (૧૯૫૪-૧૯૫૫) દ્વારા આ જાતિની નોંધ ગુજરાતમાં થયેલ નથી. પરંતુ, શ્રી લવકુમાર ખાચર (૧૯૯૬) દ્વારા તેની નોંધ રાજપીપળા વિસ્તાર (નર્મદા જિલ્લો, સાતપુડાની ગિરિમાળા)માં કરેલ છે. (વરસો પહેલા આ પંખીને મેં રાજપીપળા તાલુકાના એક ગામડામાં જોયેલ. - લા.) વળી, સેજલ વોરા (૧૯૯૧)એ તેની નોંધ ડાંગ જિલ્લામાં કરેલી છે. અમારા દ્વારા થયેલી નોંધનું સ્થળ ભૂતકાળમાં થયેલી નોંધોનાં સ્થળોથી આશરે ૭૫ કિમી ઉત્તરમાં આવેલું છે.

❖ ભીમરાજ (Greater Racket-tailed Drongo, *Dicrurus paradiscus*) :

આ જાતિ અમને રતનમાળમાં જાન્યુઆરીથી એપ્રિલ (ફેબ્રુઆરી સિવાય) તેમ જ જુલાઈ અને ડિસેમ્બર મહિનાઓ દરમ્યાન ૨૪ વખત જોવા મળી અને કુલ ૨૯ પક્ષી જોયાં. તદુપરાંત, પૂર્ણા ખાતે જાન્યુઆરીથી એપ્રિલ દરમ્યાન તેમજ જુલાઈ અને ડિસેમ્બર મહિનાઓમાં ૪૦ વખત (કુલ ૫૮ પક્ષીઓ) આ પક્ષીજાતિ જોવા મળી હતી. રતનમાળમાં અમારા 'ટ્રાન્ઝેક્ટ' ઉપર આ પક્ષી દેખાવાનો સરેરાશ દર પ્રતિ કિમી ૦.૯૭ (પક્ષી)નો હતા, જ્યારે પૂર્ણામાં તે પ્રતિ કિમી ૦.૯૧ (પક્ષી) જેટલો હતો. અમારા અભ્યાસ ઉપરથી એવું જાણવા મળ્યું કે રતનમાળ અને પૂર્ણામાં આ પક્ષી, ખોરકની શોધમાં વિચરતી, વિવિધ પક્ષીઓની બનેલી 'મિશ્ર ટોળકી'ઓમાં એક ચાવીરૂપ ભૂમિકા ભજવે છે. (પ્રાણીશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ, આ જાતિ પક્ષીઓની મિશ્ર ટોળકીઓમાં 'સેન્ટીનલ સ્પેશિસ' તથા 'ન્યુક્લિઅર સ્પેશિસ'નું સ્થાન ધરાવતી હોય તેમ બની શકે). શ્રી સલિમ અલી (૧૯૫૪-૧૯૫૫) દ્વારા એવું નોંધાયેલ છે કે આ પક્ષી નર્મદા નદીની દક્ષિણે આવેલાં વાંસ અને પાનખરનાં મિશ્ર જંગલોમાં સામાન્ય હોય છે. શ્રી સંજય મોંગા અને શ્રી રિશાદ નવરોજી (૧૯૮૩) તથા શ્રી દેસાઈ (૧૯૯૩) દ્વારા આ પક્ષીની નોંધ રાજપીપળાનાં જંગલોથી લઈને નર્મદા નદીની દક્ષિણના પ્રદેશ સુધી થયેલું છે. ડૉ. કેતન ટાટ્ટુએ વાંસદા રાષ્ટ્રીય ઉદ્યાનમાં આ પક્ષીને એક સામાન્ય પક્ષી તરીકે નોંધેલ છે. ભારતમાં રતનમાળ, આ પક્ષીજાતિના અસ્તિત્વની ઉત્તરતમ (northernmost) સીમા પર હોય તેમ લાગે છે. બની શકે કે વૈશ્વિક દૃષ્ટિએ રતનમાળ આ પક્ષીજાતિના અસ્તિત્વની પશ્ચિમતમ સીમા બાંધતું હોય.

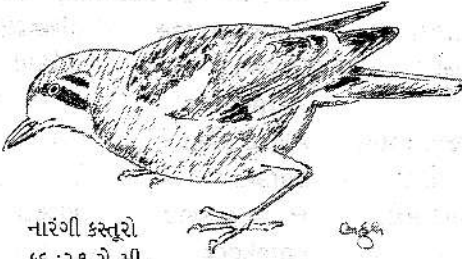
❖ નીલશિર કસ્તૂરો (Blue-headed Rock Thrush, *Monticola cinclorhynchus*) :

આ પક્ષીના અમને ત્રણ વખત દર્શન થયા. એક

વખત પૂર્ણામાં (૨૨-૩-૨૦૦૨ના રોજ) તથા બે વખત રતનમાળમાં (૧૯ અને ૩૦ માર્ચ ૨૦૦૨ના રોજ, રતનમાળ મંદિર પાસે) એક એક પક્ષી જોવા મળેલ. રતનમાળ ખાતે આ પક્ષીની આ પ્રથમ નોંધ છે. પૂર્ણામાં આ જાતિ અમારા નિયત 'ટ્રાન્ઝેક્ટ' પર જોવા નહોતી મળી, પરંતુ રતનમાળ ખાતે તે એક 'ટ્રાન્ઝેક્ટ' પર પ્રતિ કિમી ૦.૦૩ પક્ષીના દરે જોવા મળી હતી. તમામ પક્ષીઓ અમને ભેજવાળા પાનખર/પતનશીલ જંગલોમાં ઊગી નીકળેલા વાંસના ઝૂંડોવાળા વિસ્તારોમાં જવા મળેલાં. ભારતમાં આ જાતિ મુખ્યત્વે પશ્ચિમ ઘાટમાં શિયાળો ગાળતી હોવાનું માલૂમ પડેલ છે. ગુજરાતમાં આ પક્ષી હિંગોળગઢ રાજપીપળાનાં જંગલ અને ડાંગ જિલ્લામાં (એક્લ-દોકલ, ફેબ્રુઆરી-માર્ચમાં) નોંધાયું છે (ખાચર ૧૯૯૬, મોંગિયા અને નવરોજ ૧૯૮૩).

❖ નારંગી કસ્તૂરો (Orange-headed Thrush, *Zoothera citrina*) :

રતનમાળ ખાતે આ પક્ષી બે વખત દેખાયું. અહીં, અમારા 'ટ્રાન્ઝેક્ટ' પર ૨૩-૭-૨૦૦૦ના રોજ આ જાતિનાં બે પક્ષીઓ દેખાયા હતાં, જ્યારે તા. ૨૨-૭-૨૦૦૦ના રોજ એક પક્ષી દેખાયું હતું. પૂર્ણામાં આ જાતિના પક્ષી બે 'ટ્રાન્ઝેક્ટ' પર ૯ વખત (કુલ ૧૧ પક્ષીઓ) જોવા મળ્યાં

નારંગી કસ્તૂરો
કદ : ૨૧ સે. મી.

હતાં. રતનમાળમાં આ પક્ષી પ્રતિ કિમી ૦.૦૭ પક્ષીના દરે તથા પૂર્ણામાં તે પ્રતિ કિમી ૦.૧૯ પક્ષીના દરે જોવા મળેલ. 'કાન'ના ભાગે તથા ગળા પર આવેલા બે ઊભા પટ્ટાની હાજરી પરથી તે *cynotus* પેટાજાતિ (*race*)નું જણાયું. ગુજરાતમાં આ પક્ષી આ પહેલા નર્મદા નદીની દક્ષિણે જોવા મળેલ છે (મેં તેને જેસોર ડુંગરમાં જોયેલ છે. -લા.) (મોન્ગા

અને નવરોજ ૧૯૮૩, અલિ ૧૯૫૪-૧૯૫૫). આમ, આ પક્ષીની અમારા દ્વારા જે નોંધ થઈ છે તે તેના અસ્તિત્વ માટે જાણીતી જગ્યાઓથી ઉત્તરમાં અને આશરે ૭૫ કિમીના અંતરે, થઈ છે તેમ કહેવાય. એમ જણાય છે કે આ માત્ર ઊનાળુ વટેમાર્ગું છે અને બની શકે કે તે પૂર્ણા અને રતનમાળમાં પ્રજનન પણ કરતું હોય.

❖ ફૂલરાજ (Crimson Sunbird, *Aethopyga giparaja*) :

આ પક્ષી પૂર્ણા અને રતનમાળ, એમ બન્ને સ્થળોએ દેખાયું હતું. સાગ અને વાંસ (*Bambusa arandinacea*)ની હાજરીવાળા ભેજવાળા મિશ્ર જંગલમાં તે ઘણું સામાન્ય લાગ્યું. રતનમાળમાં તે પાંચ વખત (કુલ ૭ પક્ષીઓ), દેખાયું. રતનમાળમાં તે પ્રતિ કિમી ૦.૨૩ પક્ષીના દરે નોંધાયું, જ્યારે પૂર્ણા ખાતે તે પ્રતિ કિમી ૦.૭૪ પક્ષીના દરે નોંધાયું. આ બન્ને રક્ષિત વિસ્તારોમાં/અભયારણ્યોમાં (*Girorsii*) પેટાજાતિ (*race*) વસતી હોય તેમ લાગ્યું. આ પેટાજાતિ પશ્ચિમઘાટમાં પણ અસ્તિત્વમાન છે. ગુજરાતમાં સલિમ અલિ (૧૯૫૪-૫૫) દ્વારા તેની નોંધ નર્મદાની દક્ષિણે, રાજપીપળાના જંગલમાં થયેલી છે. વળી સંજય મોંગા અને રિશાદ નવરોજ (૧૯૮૩) તથા શ્રી દેસાઈ (૧૯૮૩) દ્વારા તે નર્મદા જિલ્લામાં આવેલ શુળપાણેશ્વર અભયારણ્યમાં પણ નોંધાયેલું છે. આમ, અમારા દ્વારા થયેલી આ પક્ષીની નોંધનું સ્થળ તેની અ પહેલાથયેલ નોંધના સ્થળથી ૭૫ કિમી દૂર ઉત્તરમાં આવેલ છે.

ક્રમશ:

ડૉ. પ્રણવ ત્રિવેદી

૧૩, સુકીમલ ફ્લેટ, રામદેવનગર, અમદાવાદ ૩૮૦૦૧૫

ડૉ. વી.સી.સોની

(પ્રોફેસર, બાયોસાયન્સ ડિપા., સૌરાષ્ટ્ર યુનિ.)

લાહિરી, ગણેશવાડી, મલાવનો વરંડો, જલારામ -૨,

યુનિ. રોડ, રાજકોટ-૫

ડૉ. કેતન ટાટુ

(વરિષ્ઠ વૈજ્ઞાનિક, ગીર ફાઉન્ડેશન, ગાંધીનગર)

એફ-૫૧, નંદનવન-૩, સેટેલાઈટ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૫

પૂર્ણ વન્યજીવન અભ્યાસ (ડાંગ)ના

પક્ષીઓનાં સ્થાનિત નામો : એક અભ્યાસ

ડૉ. હિરેન સોની

ગુજરાતી નામ	સમૂહ/અંગ્રેજી નામ	સ્થાનિક નામ	ચોટલિયો સાપમાર મોરબાજ શાહન લરજી તેતર લાલ જંગલી કૂકડો રાખોડી કૂકડો બટેર ધોળાપગ બિલ બટેર સફેદછાતી સંતાકૂકડી ટિટોડી બટાવડાં હોલાં રાજપીપળાનો પોપટ પોપટ/સૂડો માદા કોયલ નર કોયલ સિરકીર ઘૂંકિયો/હુકો/	Crested Serpent-Eagle Changeable Hawk Eagle Falcons Kestrels Partridges Grey Francolin Pheasants Red Junglefowl Grey Junglefowl Quails Small Button Quail Crakes White-breasted Waterhen Plovers Red-wattled Lapwing Sandgrouse Doves Parakeets Alexandrine parakeet Rose-ringed parakeet Koel Asian Koel (Female) Asian Koel (Male) Malkohas Sirkeer Malkoha Coucals Greater Coucal	કૂરકૂસિયા/ લગડિયા શસીના આબોઈ તિતૂર રાનકોમડી કોમડી લાવરું/લાવરા ડૂરુયાં ફૂઆ/પાનકોગડ તાંબહોલાં હોલિયાં કરાડ માંજોડા પાટું ફૂહુ પોગળ કાકડિયો
કાજિયા મોટો કાજિયો નાનો કાજિયો નડી બગલાં કાણી બગલી રાત બગલો/વાક બગલા ઢોક કાળી કાંકણસાર બતકો કપાસી સમળી મધિયો બાજ બાજ/મોટો શકરો બાદશાહ શકરો રાજગીધ ચેહર કાળુ ગીધ પાનપટ્ટાઈ ગરૂડ સાપમાર	Cormorants Great Cormorants Little Cormorants Purple Heron Indian Pond-Heron Black-crowned Night-Heron Egrets Storks Ibises Black Ibis Ducks Kites Black-shouldered Kite Black Kite Buzzards Oriental Honey Buzzard Hawks Northern Goshawk Eurasian Sparrow-hawk Vultures Redheaded Vulture Cinereous vulture Harriers Western Marsh-Harrier Eagles Aquilla Eagles	પાનકાવડા કાકડિયો પાનબુડા પાનકાવડા હડધિયો કોકરોસિયો પાનકાવડાં તિરડાં કાડોક/કોંકણધાર બતકાં કાચિયા કોયણ વિહા કુંભડ ઘુભડ કુહૂર કોબિયા/પાંડરલોકિયા ધોબડા	ચોટલિયો સાપમાર મોરબાજ શાહન લરજી તેતર લાલ જંગલી કૂકડો રાખોડી કૂકડો બટેર ધોળાપગ બિલ બટેર સફેદછાતી સંતાકૂકડી ટિટોડી બટાવડાં હોલાં રાજપીપળાનો પોપટ પોપટ/સૂડો માદા કોયલ નર કોયલ સિરકીર ઘૂંકિયો/હુકો/	Crested Serpent-Eagle Changeable Hawk Eagle Falcons Kestrels Partridges Grey Francolin Pheasants Red Junglefowl Grey Junglefowl Quails Small Button Quail Crakes White-breasted Waterhen Plovers Red-wattled Lapwing Sandgrouse Doves Parakeets Alexandrine parakeet Rose-ringed parakeet Koel Asian Koel (Female) Asian Koel (Male) Malkohas Sirkeer Malkoha Coucals Greater Coucal	કૂરકૂસિયા/ લગડિયા શસીના આબોઈ તિતૂર રાનકોમડી કોમડી લાવરું/લાવરા ડૂરુયાં ફૂઆ/પાનકોગડ તાંબહોલાં હોલિયાં કરાડ માંજોડા પાટું ફૂહુ પોગળ કાકડિયો

પક્ષીઓના નામો

ઘોયરો					Crows	
ધુવડ	Owls	કુંભરૂડિયા	કાગડો	House Crow	હાડગ્યો	
મોટાં ધુવડ	Larger Owls	દોરપિયા દૂડા	ગિરનારી કાગડો	Jungle Crow	ડોબિયો હાડગ્યો	
રેવીદેવી	Barn Owl	ચિહાર	રાજાલાલ	Minivets	હૂલ્લીયા/યુઈયુઈયા	
નાનાં ધુવડ	Smaller Owl	કાનીયા દૂડા	શોબિગી	Ioras	શિરીશોટ	
દશરથિયા	Nightjars	ટાપુસિયા	બુલબુલ	Bulbuls	ફેસરા/શેડા ફેસરા	
અબાબીલ	Swifts	આબોડી	લલેડાં	Babblers	ગુરગૂડા	
કલકલિયા	Kingfishers	ગડધિકરા	થોરિયું લેલું	Common Babbler	પટાટીયાં	
કલકલિયો	White-breasted Kingfisher	ઢીઢડ	ફૂટકી	Warblers	છકાક	
પતરંગા	Bee-eaters	પિરવિટા/પીરવીટ	દરજીડો	Common Tailorbird	લીલીયા	
યાષ	Rollers		નાયણ/પંખો	Fantail Flycatchers	કાઈપિયારી	
ઘંટીટાંકણો	Indian Roller	ટારોલિયા	દિવાળી	Spotted Flycatcher	લીટકી	
મોટો લીલો કંસારો	Hoopoes		માખીમાર	OTHERS		
નાનો લીલો કંસારો	Common Hoopoe	ફગલરણી	રાખોડી	Grey Tit	બીબીચોહા	
લક્કડખોદ ચંદૂલ	Barbets		રામચકલી	Wagtails	બારીક ટીટવા	
શ્યામશિર પીળક	Brown-headed Barbet	ફૂકરગ	પીળકિયા અને દિવાળીઘોડા	Purple Sunbird	ચૂહા	
કાળિયો કોશી	Coppersmith Barbet	પોયલું	શક્કરખોરો ચકલી	House Sparrow	સાવન સીકરા	
સફેદપેટો કોશી	Woodpeckers	ભેસિયાં/ભરગાં	ટપુશિયાં	Munias	ઝોરલી	
ભીમરાજ/ભુંગરાજ	Larks	ભૂઈલીટક	- પૂર્ણા વન્યજીવન અભયારણ્યમાં વસતાં 'ડાંગી'ઓ (કોંકણા, ઢોડિયા, વારલી, કોલયા, કણબી, ગામીત)એ સૂચવેલાં પક્ષીઓનાં સ્થાનિક નામો (વર્ષ - ૨૦૦૫)			
બ્રાહ્મણી કાબર	Orioles		- આભાર : શીવા ભુધીયા ગામીત (રહે. સુબીર); રમેશ ભીખુ વાઘમારે (રહે. મહલ)			
કાબર	Blackheaded Oriole	આમસાક	(લેક્ચરર, ઈન્સ્ટી ઓફ બાયોટેક, ન્યુ વિદ્યાનગર) ૨૯, યોગીસ્વામી સોસાયટી, ભાલેજ રોડ, આણંદ ૩૮૮૦૦૧			
ખેરખટો	Drongos					
	Black Drongo	ભાનિયો/કાળો બાંડોડો				
	Whitebellied Drongo	ધોળીછાત બાંડોડો				
	Greater Racket-tailed Drongo	ભીગરો/ભીગરાડ				
	Starlings					
	Brahminy Starling	સાળો ભોરડા				
	Mynas					
	Common Myna	સાળોકી				
	Treepies					
	Indian Treepie	ખડિયો/ખાકસા				

બી.સી.એસ.જી. આયોજિત
(કચ્છ પ્રકૃતિ મંડળ તથા વનવનભાગના ઉપક્રમે)

પ્રકૃતિ પ્રવાસ

તા.૭/૮ ફેબ્રુઆરી, ૨૦૦૯

સ્થળ : ભદ્રેશ્વર, મોઢવા, માંડવી, નલિયા

ગ્રાસલેન્ડ, છારી ઢંઢ.

રજીસ્ટ્રેશન ફી : રૂ.૨૦૦-૦૦

સંપર્ક : અચિન પોમલ ૯૪૨૮૮ ૯૫૦૯૩

છારી ઢંઢ - સંરક્ષણ ક્ષેત્ર

જુગલકિશોર તિવારી
અનુ. નંદિતા મુની

છારી ઢંઢ બન્નીના ઘાસિયા પ્રદેશમાં આવેલું એક ચોમાસુ-આધારિત, અસ્થાયી જળખલાવિત ક્ષેત્ર છે. તે ફૂલાય ગામની નજીક આવેલું છે. 'છારી' એટલે છીછરો વિસ્તાર. સિંધી ભાષાનો આ શબ્દ રકાબી આકારના છીછરા પ્રદેશ માટે વપરાય છે. બન્નીમાં તથા સરહદ પારના વિસ્તારમાં જળખલાવિત વિસ્તારો માટે ચાર નામ વપરાય છે. નાનકડા જળખલાવિત વિસ્તારને 'કર' કહેવામાં આવે છે. 'કર' થી મોટા વિસ્તારને 'છછ' કહે છે. એથી મોટો જળખલાવિત વિસ્તાર એટલે 'ઠઠ' અને સૌથી મોટો વિસ્તાર એ 'ઢંઢ'.

મીઠા પાણીનાં આ મોસમી જળાશયોનો વ્યાપ જે-તે વર્ષે પડેલા વરસાદ પર આધારિત હોય છે. આ જળખલાવિત વિસ્તારો ધ્રુવીય (palearctic) યાયાવરોના સ્થળાંતરના માર્ગ પર આવેલા છે અને એ રીતે ઓગણમાં આવીને માર્ચ સુધી અહીં રોકાણ કરતાં લાખો કાઢવ ખૂંદનારાં (waders), કુંજ (Common Crane) અને કરકરા (Demoiselle Crane) તથા અન્ય જળાશ્રિત પક્ષીઓ રહેઠાણ, ખોરાક તથા વિરામસ્થળ પૂરા પાડવાની અતિ મહત્ત્વપૂર્ણ ભૂમિકા ભજવે છે.

બન્નીનો ઘાસિયો પ્રદેશ ૩૮૪૭ ચોરસ કિમીના વિસ્તારમાં ફેલાયેલો છે. આ પ્રદેશમાં ઘણાં જળખલાવિત વિસ્તારો આવેલા છે જે અસ્થાયી કે ચોમાસુ આધારિત છે. એમાંથી કેટલાક વિસ્તારો જોઈએ તો વેકરિયો ઢંઢ, ખીરડજોગ, વિંજરવારો ઠઠ, હોડકો ઠઠ, સેરવો ઢંઢ, કિરો પાસે કર, કુંજેવારી ઠઠ, હંજતળ વગેરે. આ તમામ જળાશયોમાં છારી ઢંઢ સૌથી મોટું છે.

છારી ઢંઢ ભુજથી નૈઋત્યમાં ૮૦ કિમીના અંતરે તથા નખત્રાણાથી ૩૦ કિમી દૂર આવેલું છે. પ્રાણીસૃષ્ટિ તથા વનસ્પતિસૃષ્ટિની દૃષ્ટિએ એનું આગવું મહત્ત્વ છે. આ છીછરા જળાશયના કાંઠા પર ૪ થી ૬ ફીટની ઊંચાઈ ધરાવતી 'Eleochoirs' વનસ્પતિ જોવા મળે છે. છારી ઢંઢની મહત્તમ ઊંડાઈ તેના મધ્ય ભાગમાં તથા નાળામાં, ૫

થી ૬ ફીટ જેટલી રહે છે. છારી ઢંઢના પાણીના મુખ્ય સ્ત્રોતમાં છારી (ધુરુડ) નદી, લાયરી નદી, ગજનસર નદી તથા કિરો, પાલખિયારી અને વઝીરા ડુંગરાના વિસ્તૃત જળસ્રાવ વિસ્તારો (catchment areas) નો સમાવેશ થાય છે.

નૈઋત્યથી આવતું ચોમાસું તરસ્યા બન્નીની તૃષા છિપાવે છે અને બન્નીની કાંપવાળી જમીન પાણીથી તરબતર બની જાય છે. ધામોર (*Cyperus rotundus*), કલુર તથા લાણા (*Suaeda fruticosa*) અને ઊંચેણ (*Cress cretica*) જેવી વનસ્પતિ મોટા પ્રમાણમાં ઊગી નીકળે છે. આ સમયે લગભગ બેથી ત્રણ મહિના સુધી લોકો માટે આ વિસ્તારમાં જવાનું અશક્ય બની જાય છે અને તે વખતે જ નિવાસી જળાશ્રિત પક્ષીઓ છારી ઢંઢમાં પ્રજનન કરે છે. ઓકટોબરના પ્રથમ અઠવાડિયાથી છારી ઢંઢની મુલાકાત શક્ય બને છે.

જ્યારે ચોમાસું સારું ન હોય (અને સામાન્ય રીતે દર ત્રણ વર્ષે એક વાર આવું બને છે) ત્યારે પ્રકૃતિની અલગ ગતિવિધિ જોવા મળે છે. દુષ્કાળનાં વર્ષોમાં છારી ઢંઢ સાવ સૂકું અને 'બિલિયર્ડ'ના ટેબલ જેવું સપાટ હોય છે. આ વિસ્તારમાં લેસર બેન્ડિકૂટ નામના ઊંદર (*Bandicoota bengalensis*), શિકારી સસ્તન પ્રાણીઓ, શિકારી પક્ષીઓ અને સરિસૃપોનો મુખ્ય ખોરાકસ્ત્રોત છે. બન્ની અને છારી ઢંઢમાં ચોમાસામાં ભરાઈ જતું પાણી આ કર્તનશીલ જીવો (rodents)ની વસ્તી પરનું પ્રાકૃતિક નિયંત્રણ છે. આવા નિયંત્રણના અભાવમાં 'બેન્ડિકૂટ'ની વસ્તી લાખોની સંખ્યામાં વધીને આખા બન્નીમાં તથા તેની આજુબાજુના ખેતરાઉ પ્રદેશમાં ફેલાઈ જાય. એટલું જ નહીં, માનવવસ્તીમાં પણ જે ખાદ્ય પદાર્થો મળે તેનો આહાર કરીને અપરંપાર નુકસાન પહોંચાડે.

કચ્છ જિલ્લામાં ૩૧૫ જાતિનાં પક્ષીઓ નોંધાયેલી છે. છારી ઢંઢ તથા તેની આસપાસનો ભૂમિવિસ્તાર ૨૦૦થી વધુ પ્રકારનાં પક્ષીઓને આશ્રય આપે છે. આમાં કાળીડોક ઢોંક

(Black-necked Stork), રૂપેરી પેણ (Dalmatian Pelican), સર્પગ્રીવ (Darter), ઘઉંલી મુરઘાબી (Marbled Teal) વગેરે જેવાં દુર્લભ પક્ષીઓનો સમાવેશ થાય છે.

છારી ઢંઢમાં સારા વરસના શિયાળામાં ૪૦,૦૦૦થી પણ વધુ કુંજ (Common Crane) જોવા મળે છે. આ ઉપરાંત અહીં ગુલાબી પેણ (Great White Pelican) પણ ૧૫૦૦ જેટલી મોટી સંખ્યામાં જોવા મળે છે.

છારી ઢંઢમાં જોવા મળતી કુંજ, ધામોરનાં કંદમૂળનો આહાર લેતી જોવા મળે છે. આમ અહીં એમની પરિસરીય (ecological) ભૂમિકા પ્રકૃતિના ખેડૂત જેવી છે. તે ભૂમિને ઉથલાવીને તેમાં હવાનો પ્રવેશ સરળ બનાવે છે અને એ રીતે તેની ફળદ્રુપતામાં વધારો કરે છે. આ ખોદાયેલી જમીન તથા એના કારણે ખુલ્લાં થઈ ગયેલાં કંદમૂળ હોલાં, ચંડૂલ તથા બટાવડાં જેવાં જમીન ખોદવા અક્ષમ પક્ષીઓને ખોરાક પૂરો પાડે છે.

૩૭ જાન્યુઆરી ૧૯૯૦ના રોજ 'બોમ્બે નેચરલ હિસ્ટરી સોસાયટી' (BNHS)ના વૈજ્ઞાનિકો દ્વારા છારી ઢંઢ 'ફિલ્ડ સ્ટેશન' તરીકે પસંદ થયું હતું. વૈજ્ઞાનિકો અને પક્ષી પકડવાના નિષ્ણાતોની ટીમના ભાગરૂપે પક્ષીઓને વીંટી પહેરાવવા માટે તથા સ્થળાંતરના અભ્યાસ માટે હું કચ્છ આવ્યો હતો. શ્રી એસ. એ. હુસેન આ 'બી. એન. એચ. એસ. બર્ડ માઈગ્રેશન પ્રોજેક્ટ'ના મુખ્ય વૈજ્ઞાનિક હતા. અમે અહીં પક્ષીઓ પકડીને તેને વીંટી પહેરાવવાનું કામ ૧૯૯૨ સુધી કર્યું જે દરમ્યાન ૫૦૦૦થી વધુ પક્ષીઓ પકડ્યાં હતાં. અમારી વીંટીવાળાં પક્ષીઓ રશિયામાંથી મળી આવ્યાં હતાં. અમને પણ છારી ઢંઢ ખાતે 'MOSKWA' (મોસ્કો) લખેલી વીંટીવાળા કાળાપગ કીચડિયા (Little Stint) મળ્યા હતાં. આ ઉપરાંત અબડા ઝીલ (મીઠડી) ખાતે કઝાકિસ્તાનના બાલકાશ સરોવરના ઈલી મુખત્રિકોણ ખાતે મુદ્રાબદ્ધ થયેલી એક ગુલાબી પેણ (Great White Pelican) મૃત અવસ્થામાં મળી આવેલ.

ડૉ. અસદ રહમાનીએ બી. એન. એચ. એસ. ના 'ગ્રાસલેન્ડ ઈકોલોજી'ના અભ્યાસના 'ફિલ્ડ સ્ટેશન' તરીકે બન્નીના ફૂલાય ગામને પસંદ કર્યું હતું. આ જ સમયે હું પણ

આ વિસ્તારમાં જ કામ કરતો હતો અને છારી ઢંઢ તથા બન્નીના અન્ય પારિસ્થિતિક ધોરણો (environmental parameters) નો અભ્યાસ કરતો હતો.

ફૂલાયમાં કરેલા અભ્યાસ દરમ્યાન અમે બન્ની તથા ઢંઢની 'ઈકોલોજી' વિશે ઘણી અગત્યની માહિતી મેળવી હતી. બન્નીના જળપ્લાવિત વિસ્તારોની આસપાસ આવેલાં ગામો ચોમાસામાં બહોળા પ્રમાણમાં પક્ષીઓને આશ્રય આપે છે અને અહીં કેટલીક મહત્વપૂર્ણ માળાવસાહતો (heronry) આવેલી છે. છારી ઢંઢથી ૧૭ કિમી દૂર આવેલી લુણાની માળાવસાહત ભારતની સૌથી મોટી ૧૦ માળાવસાહતો માંની એક છે. આ વસાહતમાં નાની કાંકણસાર (Glossy Ibis) સહિત ૮ જાતિનાં પક્ષીઓના ૧૦,૦૦૦ થી પણ વધુ માળા જોવા મળ્યા છે.

છારી ઢંઢ, 'Potential and Existing Ramsar Sites of India' માં શ્રી ઝફર-ઉલ-ઈસ્લામ અને શ્રી અસદ આર. રહમાનીએ આપેલા 'રામસર સાઈટ'ના માપદંડોમાં આવે છે. મે ૨૦૦૮માં તેને સંરક્ષણ ક્ષેત્ર (conservation reserve) તરીકે જાહેર કરવામાં આવેલ છે.

સંરક્ષણ ક્ષેત્ર જાહેર થવાના કારણે છારી ઢંઢની પક્ષીસૃષ્ટિ ધંધાદારી રીતે થતી મચ્છીમારી વડે થતા નુકસાનથી બચી શકશે. એ સિવાયની પ્રવૃત્તિઓ (ચરાણ, જલાઉલાકડા મેળવવા, મધ અને ગુંદર મેળવવા) વગેરે ત્યાં યથાવત્ ચાલુ રહી શકશે.

કેટલાક સ્થાપિત હિત ધરાવતા લોકોએ છારી ઢંઢ સંરક્ષણ ક્ષેત્ર જાહેર ન થાય તે માટે પ્રયત્નો કર્યા હતા. કિરો અને પાલખિઆરીના ટેકરીવાળા પથરાળ વિસ્તારમાં તેમને કપચી તથા પથ્થરોનું ખોદકામ કરવું હતું. પરંતુ આ વિસ્તાર વન્ય જીવો માટે ખૂબ જ અગત્યનો છે. ચોમાસામાં બન્નીમાં પાણી ફરી વળે ત્યારે વન્ય પ્રાણીઓ માટે આ એક સલામત આશ્રયસ્થાન બની રહે છે. આ વિસ્તારમાં અપાયેલ 'માઈનિંગ લીઝ', જિલ્લા વહીવટી તંત્ર તથા ઉદ્યોગ અને પાણ વિભાગ દ્વારા રદ કરવામાં આવી છે.

છારી ઢંઢ સંરક્ષણ ક્ષેત્રના કારણે કચ્છમાં પ્રકૃતિ પ્રવાસન (Eco-Tourism) અને સાંસ્કૃતિક પ્રવાસનને ઉત્તેજન મળશે. છારી ઢંઢને 'ઈકો-ટુરિઝમ'નું (પર્યાવરણ

પ્રત્યે સંવેદનશીલ એવું) પ્રવાસનસ્થળ બનાવવા વિચારણા થઈ રહી છે. જિલ્લાની 'ઈકો-ટુરિઝમ સમિતિ'ના એક સભ્ય તરીકે લેખક પણ તે વિચારણામાં સામેલ છે. કૂલાય ખાતે 'ઈન્ટરપ્રીટેશન સેન્ટર', 'ઈકો-હટ્સ' ઉપરાંત છારી ઢંઢ ખાતે નૌકાયન અને મહેમાનો માટે બન્નીના પરંપરાગત ખોરાકની સુવિધા વગેરેના આયોજન બાબતે વિચારાઈ રહ્યું છે.

છારી ઢંઢ, સંરક્ષણ ક્ષેત્ર જાહેર થયું તેનું શ્રેય જિલ્લા પ્રશાસન અને વન વિભાગના અધિકારીઓના પ્રયત્નોને મળે છે. ખાસ કરીને શ્રી આર.એલ.મીના (વન સંરક્ષકશ્રી), એલ.એન.જાડેજા (ના.વ.સં.શ્રી), શ્રી ગજજર (સબ ડી.એફ.ઓ.), શ્રી રાયચૌધરી (તત્કાલિન સચિવશ્રી, વન અને પર્યાવરણ વિભાગ) તથા શ્રી નંદા (વર્તમાન સચિવશ્રી, વન અને પર્યાવરણ)નો ખાસ ઉલ્લેખ કરવો ઘટે. 'Important Bird Area Conservation Network' (IBCN), ગુજરાતની ભૂમિકા પણ આ સંદર્ભે મહત્વપૂર્ણ રહી હતી. 'ઈન્ડિયન એક્સપ્રેસ' તથા 'કચ્છમિત્ર' જેવાં વર્તમાનપત્રો પણ સકારાત્મક વલણ દાખવીને સહાયભૂત બન્યા હતાં. સ્વર્ગસ્થ શ્રી મ.કુ.હિમ્મતસિંહજીની આ પ્રદેશ વિશેની નિસ્ખત પણ ભૂલી નહીં શકાય. એમની પુણ્યસ્મૃતિમાં આ જળખલાવિત વિસ્તારનું 'છારી ઢંઢ-હિમ્મત સંરક્ષણ ક્ષેત્ર' એવું નામાભિધાન કરવાનું સૂચન પણ છે.

'પેલિકન નેચર ક્લબ'ના સભ્ય શ્રી એસ.એન.વરુ તથા શ્રી એન.એન.બાપટ પણ હંમેશા છારી ઢંઢના સંરક્ષણ માટે પ્રયત્નશીલ રહ્યા છે.

મેં છારી ઢંઢથી ૨૪ કિમીના અંતરે મોટી વિરાણી ખાતે 'ઈકો-ટુરિઝમ' તથા પ્રકૃતિશિક્ષણ અને વૃક્ષસંવર્ધનનું કાર્ય કરતી સંસ્થા CEDO (Centre for Desert and Ocean) ની સ્થાપના કરી ત્યારથી ૨૦ જેટલાં જુદા-જુદા દેશનાં પક્ષીપ્રેમીઓએ છારી ઢંઢની મુલાકાત લઈને તેના સૌંદર્યનો આસ્વાદ માણ્યો છે. છારી ઢંઢ ખાતે છેલ્લાં બે

વર્ષમાં બી.એન.એચ.એસ.ના ચાર પ્રકૃતિ-શિક્ષણશિબિરો યોજાઈ ચૂક્યા છે. આ ઉપરાંત મેં દસ ગામોની શાળાઓના વિદ્યાર્થીઓને માટે ૨૦ જેટલાં એક દિવસના પ્રકૃતિ શિબિરો ગોઠવ્યા છે. છારી ઢંઢ હવે અજાણ્યું નામ નથી રહ્યું. સંરક્ષણ ક્ષેત્રનો દરજ્જો આ સુંદર જળખલાવિત વિસ્તારને તથા તેની પક્ષીસૃષ્ટિને રક્ષણ પૂરું પાડવામાં અવશ્ય કારગર નીવડશે. હવે છારી-ઢંઢને 'રામસર સાઈટ' જાહેર કરવામાં આવે તે માટે પ્રયત્નશીલ રહેવાનું છે.

(છારી ઢંઢને લગતી તસવીરો : ટાઈટલ પેજ - ૨)

વાઈલ્ડલાઈફ બાયોલોજિસ્ટ, સેન્ટર ફોર ડેઝર્ટ એન્ડ ઓશન (CEDO)

મોટી વિરાણી, નખત્રાણા, કચ્છ ૩૭૦૬૬૫

'વિહંગ'માં જાહેરખબર

પ્રકૃતિ અને પક્ષી સંરક્ષણ અંગેનું સામયિક 'વિહંગ', છેલ્લાં દસેક વર્ષથી પ્રસિદ્ધ થાય છે અને તેણે ખૂબ જ લોકચાહના પ્રાપ્ત કરી છે. ગુજરાતના ખૂણે ખૂણે વસતાં પક્ષીનિરીક્ષકો વચ્ચેના સેતુ તરીકે તે એક ઉમદા અને ઉપયોગી કામગીરી બજાવી રહ્યું છે. પર્યાવરણ સંરક્ષણની ભારતીય પ્રવૃત્તિ અને મૂલ્યોના જતનની સાથે તે દિશામાં કાપ્રાંત્વિત વૈજ્ઞાનિક અભિગમનું સન્માન કરતા આ સામયિકમાં જાહેરખબર મોકલી એક સમાજોપયોગી, સુંદર કાર્યમાં આપ પ્રણ સહભાગી થઈ શકો છો. જાહેરખબરમાં જાહેરાતની સાથે સાથે પ્રકૃતિસંરક્ષણ અંગેના કોઈ સંદેશને ઉપસાવી શકીએ તેવો અમારો પ્રયત્ન રહેશે.

'વિહંગ'માં જાહેરખબરના દર નીચે પ્રમાણે છે :

આખું પાનું	(4 colour)	રૂ. ૫,૦૦૦/-
આખું પ્રાનું	(B/W)	રૂ. ૨,૦૦૦/-
અડધું પાનું	(B/W)	રૂ. ૧,૦૦૦/-
બીજું/ત્રીજું મુખપૃષ્ઠ (4 colour)		રૂ. ૬,૦૦૦/-
પાછળનું મુખપૃષ્ઠ (4 colour)		રૂ. ૭,૫૦૦/-

Publisher, Printer and Editor : Dr. Bakul Trivedi, 19/414, Satyagrah Chhavni, Satellite Road, Ahmedabad 380015. Owner : Vihang Research Foundation, Ahmedabad. Printed at : Bhagwati Offset, Bansidhar Estate, Bardolpura, Ahmedabad-1. Laser Typesetting : Sharad Prakashan, 5, Sunpoint, Memnagar, Ahmedabad 380052

તસવીર : મનોજ ધોળકિયા

નાનાં-મોટાં માનવસર્જિત તળાવો અને કુદરતી જળપ્લાવિત વિસ્તારો વધારાનું વર્ષાજળ સંગ્રહિત કરવામાં અગત્યની ભૂમિકા ભજવે છે. આ જળાશયો ભૂગર્ભીય જળસ્રોતોને સિંચવા ઉપરાંત બે યોમાસાં વચ્ચેના વર્ષાવિહીન સમયમાં માનવોની વિવિધ જળલક્ષી જરૂરિયાતો પૂરી કરવાનું કાર્ય પણ કરે છે. સારી રીતે સચવાયા હોય એવા જળપ્લાવિત વિસ્તારો ભૂદૃશ્યને સૌંદર્યમય તો કરે જ છે; તે ઉપરાંત શિયાળામાં ગુજરાતના મહેમાન બનતાં જળાશ્રિત પક્ષીઓના વિશાળ સમૂહોને ત્યાં આશ્રય પણ મળે છે. કાયમી જળાશયો સારસ જેવા મહત્વપૂર્ણ પક્ષી ઉપરાંત આપણે ત્યાંની ચાર રહેવાસી બતકો તથા અન્ય જળચર જીવોને આવાસ પૂરો પાડે છે.

- લલકુમાર ખાયર

VIHANG (Quarterly) Jan. - Mar. 2009
RNI No. GUJGUJ/2007/20874 Dt. 21-8-07

પીળચટો રણગોધલો (Cream-coloured Courser)

તસવીર : સૌરભ દેસાઈ

... a benchmark of
Quality, Purity & Trust!

An Exquisite Jewelry Mall from

ARVIND BHAI
BECHARDA'S
JEWELLERS

Satellite, Ahmedabad

Exclusive Showrooms across 3 floors ...

Carats & Cents

Real Diamond Jewelry

Golden Attire

Gold & Antique Ornaments

Silver Ornaments

Silver articles & Fashion Jewelry